

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

Посібник зі статті 3 Протоколу №1
до Європейської конвенції
з прав людини

Право на вільні вибори

Оновлено 30 квітня 2018 року

Видавці або організації, які бажають перекласти та/або відтворити увесь або частину цього документу у друкованому чи електронному вигляді, повинні звернутися до publishing@echr.coe.int для отримання інформації щодо процедури отримання дозволу.

Якщо Ви бажаєте знати, переклади яких посібників з судової практики здійснюються на даний момент, прохання переглянути [Переклади на стадії очікування](#).

Цей посібник було підготовлено Департаментом Юрисконсульта і він не є зобов'язальним для Суду. Текст може підлягати редакційним виправленням.

Цей посібник було вперше опубліковано у травні 2016 року. Він регулярно оновлюватиметься по мірі того, як формуватиметься судова практика. Роботу над цим оновленим виданням було завершено 30 квітня 2018 року.

Посібники з судової практики є доступними для завантаження на веб-сторінці: www.echr.coe.int (Case-law [Судова практика] – Case-law analysis [Аналіз судової практики] – Case-law guides [Посібники з судової практики]). Для отримання останніх відомостей про публікації стежте за сторінкою Суду у Twitter за посиланням: <https://twitter.com/echrpublication>.

Переклад цієї публікації українською мовою здійснено за сприяння проекту Ради Європи в Україні «Підтримка прозорості, інклюзивності та чесності виборчої практики в Україні» і є виключною відповідальністю перекладача.

© Авторське право: Рада Європи/Європейський суд з прав людини, 2018 рік

Зміст

Передмова	4
I. Загальні принципи	5
A. Значення і сфера застосування	5
B. Принципи тлумачення	6
II. Активний аспект: право голосувати	7
A. Втрата громадянських прав	8
B. Особливі випадки ув'язнених	9
C. Місце проживання, умови доступу до виборчих прав	10
1. Право голосу громадян, які проживають за кордоном	10
2. Okремі випадки певних територій.....	11
3. Проведення виборів за кордоном для громадян-нерезидентів	12
III. Пасивний аспект: право висувати кандидатуру на виборах	12
A. Неможливість балотуватися на виборах та демократичний порядок	13
B. Важливість історичного контексту	14
C. Організація виборів.....	15
1. Гарантія серйозних намірів кандидатів: вимога щодо застави	15
2. Уникнення надмірної фрагментації політичного ландшафту.....	16
D. Інші легітимні цілі	18
E. Від виборчої кампанії.....	20
F. ...до здійснення повноважень.....	21
V. Виборчі спори	23
АЛФАВІТНИЙ ПОКАЗНИК ЦИТОВАНИХ СПРАВ	26

Передмова

Цей Посібник є частиною серії довідників щодо Конвенції, опублікованих Європейським судом з прав людини (надалі – «Суд», «Європейський суд» або «Страсбурзький суд») для надання інформації практикуючим юристам про основні рішення та ухвали Страсбурзького суду. У цьому Посібнику безпосередньо здійснюється аналіз та узагальнення судової практики у справах за статтею 3 Протоколу № 1 до Європейської конвенції з прав людини (надалі – «Конвенція» або «Європейська конвенція»), які були розглянуті до 30 квітня 2018 року. Читачі знайдуть тут ключові принципи, які застосовуються в цій сфері, а також відповідні судові прецеденти.

Наведена судова практика включає керівні, особливо важливі та/або нещодавні рішення або ухвали*.

Рішення та ухвали Суду слугують не лише для вирішення справ, поданих на його розгляд, але й, більш загально, для того, щоб пояснити, забезпечити та дати подальший розвиток положенням, закріпленим Конвенцією, сприяючи при цьому дотриманню державами зобов'язань, які вони взяли на себе як Високі Договірні Сторони (*Ірландія проти Сполученого Королівства*, § 154, 18 січня 1978 року, Серія А, № 25, та, відносно нещодавно, *Jeronovičs проти Латвії*) [ВП], №44898/10, § 109, ЄСПЛ 2016). Таким чином, метою запровадженої Конвенцією системи є визначення суспільно-важливих питань, які становлять загальний інтерес, тим самим підвищуючи стандарти захисту прав людини та поширюючи судову практику із захисту прав людини серед держав-учасниць Конвенції (*Konstantin Markin проту Росії* [ВП], § 89, №30078/06, ЄСПЛ 2012). Дійсно, Суд наголосив на ролі Конвенції як «конституційного інструменту європейського правопорядку» у сфері прав людини (*Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi проту Ірландії* [ВП], №45036/98, § 156, ЄСПЛ 2005-VI).

Цей Посібник містить посилання на ключові слова для кожної згаданої статті Конвенції та її додаткових Протоколів. Правові питання, що розглядаються в кожному випадку, підсумовано в [Переліку ключових слів](#), вибраних з тезаурусу термінів, взятих (в більшості випадків) безпосередньо з тексту Конвенції та Протоколів до неї.

[База даних Судової практики HUDOC](#) дозволяє здійснювати пошук за ключовим словом. Пошук за цими ключовими словами дає змогу знайти групу документів зі схожим правовим змістом (міркування Суду та висновки у кожному випадку підсумовуються за допомогою ключових слів). Ключові слова для окремих справ можна знайти, перейшовши за тегом «Деталі справи» у HUDOC. Для отримання подальшої інформації про базу даних HUDOC та ключові слова просимо звернутись до [Інструкції користувача HUDOC](#).

* Згадана судова практика може наводитися на будь-якій або обох офіційних мовах (англійська та французька) Суду та Європейської комісії з прав людини. Якщо немає спеціального позначення після назви справи, то посилання зроблено на рішення по суті, постановлене однією з палат Суду. Позначка «(ухв.)» означає, що цитуються ухвали Суду, а позначка «[ВП]» означає, що справу розглядала Велика Палата Суду. Рішення Палати, які не були остаточні на момент публікації цього оновленого видання, позначені зірочкою (*).

I. Загальні принципи

Стаття 3 Протоколу № 1 до Конвенції – Право на вільні вибори

«Високі Договірні Сторони зобов'язуються проводити вільні вибори з розумною періодичністю шляхом таємного голосування в умовах, які забезпечують вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу.»

Ключові слова Hudoc

Право на вільні вибори (П1-3) – Періодичні вибори (П1-3) – Вибори шляхом таємного голосування (П1-3) – Вільне вираження думки народу (П1-3) – Вибір законодавчого органу (П1-3) – Голосувати (П1-3) – Балотуватись на виборах (П1-3).

A. Значення і сфера застосування

1. «Згідно з Преамбулою до Конвенції, основоположні права і свободи людини найкращим чином забезпечуються «через дієву політичну демократію». Оскільки стаття 3 Протоколу № 1 втілює характерний принцип демократії, вона має першочергове значення для всієї системи Конвенції» (*Mathieu-Mohin та Clerfayt проти Бельгії*, § 47).

2. Стаття 3 Протоколу № 1 стосується лише вибору законодавчого органу. Проте формулювання не зводиться лише до національного парламенту. Потрібно дивитися на конституційний устрій відповідної держави (*Timke проти Німеччини*, рішення Комісії). Загалом, сфера застосування статті 3 Протоколу № 1 не охоплює місцеві вибори – як у містах (*Xuereb проти Мальту*; *Salleras Llinares проти Іспанії*), так і в регіонах (*Malarde проти Франції*). Суд дійшов висновку, що повноваження ухвалювати нормативні акти та підзаконні акти, покладені на органи місцевого самоврядування в багатьох країнах, потрібно відрізнити від законодавчої влади, про яку йде мова в статті 3 Протоколу № 1, незважаючи на те, що законодавча влада може не обмежуватися лише національним парламентом (*Móřka проти Польщі* (ухв.)).

3. Суд уточнив тлумачення поняття "вибори", чим визначив сферу застосування статті 3 Протоколу № 1 (*Cumhuriyet Halk Partisi v. Turkey* (dec.), §§ 33 34 і 37-38) .

4. Суд пояснив, що по суті референдум не підпадає під дію статті 3 Протоколу № 1 (*там само*, §§ 33 та 38; *Moohan and Gillon проти Сполученого Королівства* (ухв.), § 40;)). Однак, він враховує різноманіття виборчих систем в різних державах. Таким чином, він не виключив можливості того, що демократичний процес, який описується як «референдум» Договірною Державою, може потенційно потрапити до сфери дії статті 3 Протоколу № 1. Для цього процес повинен відбуватися «з розумною періодичністю шляхом таємного голосування в умовах, які забезпечують вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу» (*там само*, § 42).

5. Суд постановив, що нездатність отримати результати опитувань громадської думки про наміри голосування у період за два тижні до виборів не впливало настільки «безпосередньо» на виборців, щоб вони могли скаржитися у якості "жертви" порушення статті 3 Протоколу № 1 у значенні статті 34 Конвенції (*Dimitras та інші проти Греції* (ухв.), §§ 30-32).

6. Що стосується виборів президента, Суд дотримується тієї точки зору, що функції Голови Держави як такі не можуть розглядатися як функції «законодавчого органу» в розумінні статті 3 Протоколу № 1. Проте це не виключає можливості застосування статті 3 Протоколу № 1 до президентських виборів. Якщо буде встановлено, що посада Голови відповідної держави передбачає повноваження ініціювати та ухвалювати закони або ж передбачає широкі повноваження контролю в процесі ухвалення законів чи повноваження контролювати основні законотворчі органи, в такому випадку її небезпідставно можна розглядати як «законодавчий

орган» у розумінні статті 3 Протоколу № 1 (*Božkoski проти Колишньої Югославської Республіки Македонія* (ухв.); *Brito Da Silva Guerra та Sousa Magno проти Португалії* (ухв.)). Разом з тим, ця можливість ніколи не використовувалася і навіть не згадувалася в подальших справах (*Paksas проти Литви* [ВП]; *Anchugov та Gladkov проти Росії*, §§ 55-56).

7. Суд у багатьох випадках брав до уваги те, що Європейський парламент є частиною «законодавчого органу» в розумінні статті 3 Протоколу № 1 (*Matthews проти Сполученого Королівства* [ВП], §§ 45-54; *Occhetto проти Італії* (ухв.), § 42).

8. Щодо характерних рис, притаманних виборам, текст статті 3 Протоколу № 1 говорить лише те, що вони повинні бути вільними та проходити шляхом таємного голосування, про що неодноразово наголошували і Європейська комісія з прав людини («Комісія»), і Суд (*X проти Сполученого Королівства*, рішення Комісії від 6 жовтня 1976 року). Далі положення уточнює, що вибори повинні проводитися з розумною періодичністю. З цього питання держави користуються широкою свободою розсуду. Тим не менш, практика Суду дає такі орієнтири:

«Комісія вважає, що питання про те, чи проводяться вибори з розумним інтервалом, повинно визначатися відповідно до мети парламентських виборів. Ця мета полягає у забезпеченні того, щоб значні зміни в домінуючій громадській думці були відображені в думках представників народу. Парламент повинен в принципі мати можливість розробляти та втілювати в життя свої законодавчі ініціативи, включаючи довготривалі законодавчі плани. Закороткий проміжок часу між виборами може ускладнити політичне планування для впровадження волі виборців, а завеликий проміжок може призвести до застою політичних груп у парламенті, що може більше не мати нічого спільного з домінуючою волею виборців» (*Timke проти Німеччини*, рішення Комісії).

9. Судова практика продовжила розвивати вимогу щодо загального виборчого права, яка наразі є основним принципом (*X проти Німеччини*, рішення Комісії; *Hirst проти Сполученого Королівства* (№ 2) [ВП], §§ 59 та 62; *Mathieu-Mohin та Clerfayt проти Бельгії*, § 51). Однак, оскільки стаття 3 Протоколу № 1 містить принцип рівного ставлення до всіх громадян в реалізації ними свого права голосу, вона не передбачає того, що всі голоси повинні обов'язково мати однакову вагу з огляду на результати виборів. Таким чином, жодна виборча система не може виключити так звані «втрачені голоси» (*там само*, § 54; *Partija «Jaunie Demokrāti» та Partija «Mūsu Zeme» проти Латвії* (ухв.)).

10. Однак голос кожного виборця повинен мати можливість впливати на склад законодавчого органу, інакше право голосу, виборчий процес і зрештою демократичний порядок будуть позбавлені будь-якого сенсу (*Riza та інші проти Болгарії*, § 148). Відповідно, держави користуються широкою свободою розсуду при організації виборів. Перегляд меж виборчих округів, у результаті чого з'являються виборчі округи з нерівною кількістю населення, не є порушенням статті 3 Протоколу № 1, якщо вільний вибір населення було відображено належним чином (*Votpard проти Франції* (ухв.)). Нарешті, вибір виборчої системи, якою забезпечуватиметься вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу – на основі системи пропорційного представництва, на основі мажоритарної системи чи на основі інших систем – це питання, в якому держава користується широкою свободою розсуду (*Matthews проти Сполученого Королівства* [ВП], § 64).

В. Принципи тлумачення

11. Стаття 3 Протоколу № 1 відрізняється від інших основних положень Конвенції та Протоколів до неї, оскільки в ній сформульовано зобов'язання Високої Договірної Сторони проводити вибори, які б забезпечували вільне вираження думки народу, а не конкретне право чи свободу особи. Разом з тим, беручи до уваги підготовчу роботу щодо статті 3 Протоколу № 1, а також тлумачення положення в контексті Конвенції в цілому, Суд дійшов висновку, що це положення також стосується індивідуальних прав, включаючи право голосу («активний» аспект права) та право висувати свою кандидатуру на виборах («пасивний» аспект права) (*Mathieu-Mohin and Clerfayt проти Бельгії*, §§ 48-51; *Ždanoka проти Латвії* [ВП], § 102).

12. Ці права не є абсолютними. Тут мають місце «непрямі обмеження», і в цьому Договірні Сторони мають отримати широку свободу розсуду. Концепція «непрямих обмежень» відповідно до статті 3 Протоколу № 1 має першочергове значення при визначенні доречності Європейський суд з прав людини

цілей, що переслідуються обмеженнями прав, гарантованих цим положенням. З огляду на те, що стаття 3 Протоколу № 1 не обмежується конкретним переліком «легітимних цілей» – таким як, наприклад, у статтях 8 – 11 Конвенції, – Договірні Сторони вільні покладатися на мету, яка не включена до такого переліку, щоб виправдати обмеження, за умови, що відповідність такої мети принципу верховенства права та загальним цілям Конвенції доведено конкретними обставинами в конкретній справі.

13. Концепція «непрямих обмежень» також означає, що Суд не застосовує традиційну перевірку на «необхідність» чи «нагальну соціальну потребу», яка застосовується в контексті статей 8 – 11 Конвенції. При розгляді питання відповідності статті 3 Протоколу № 1 Суд зосереджує свою увагу, головним чином, на двох критеріях: чи мало місце свавілля або відсутність пропорційності, і чи вплинуло обмеження на вільне вираження думки народу. Крім того, Суд підкреслює необхідність оцінки будь-якого виборчого законодавства у світлі політичної еволюції відповідної країни, що означає, що неприйнятні елементи для однієї системи можуть бути виправдані в іншій (*Mathieu-Mohin та Clerfayt проти Бельгії*, § 52; *Ždanoka проти Латвії* [ВП], §§ 103-104 та 115).

14. Більш суворі вимоги можуть бути встановлені до права балотуватися на виборах до парламенту («пасивний» аспект права), аніж до права голосувати («активний» аспект права). Насправді, хоча перевірка щодо «активного» аспекту права за статтею 3 Протоколу № 1 зазвичай включала більш широку оцінку пропорційності законодавчих положень, які позбавляють особу або групу осіб права голосу, при здійсненні перевірки щодо «пасивного» аспекту права Суд обмежився, головним чином, перевіркою відсутності свавільних положень у національних процедурах, які призводять до позбавлення особи права висувати свою кандидатуру на виборах (*Ždanoka проти Латвії*, [ВП], , § 115; *Melnychenko проти України*, § 57).

15. Що стосується питання про те, хто може посилатися на можливе порушення «пасивного» аспекту права, Суд визнав, що якщо виборче законодавство чи національні органи влади обмежують право кандидатів в індивідуальному порядку висувати свою кандидатуру на виборах за партійним списком, зацікавлена партія в такому випадку може стверджувати про те, що вона є потерпілою від такого обмеження незалежно від своїх кандидатів (*Georgian Labour Party (= Грузинська робітничка партія) проти Грузії*, §§ 72-74; *Riza та інші проти Болгарії*, § 142).

16. Крім того, коли Суд розглядає виборчу систему країни – у розрізі як активного, так і пасивного аспекту права, – він бере до уваги розмаїття історичних контекстів у державах. Такі різні контексти можуть призвести до прийняття Судом відмінностей у виборчих правах, існуючих у різних країнах, а також до пояснення будь-якої еволюції в рівні вимог, в залежності від періоду, що розглядається.

17. Нарешті, стаття 3 Протоколу № 1 охоплює період після проведення виборів, включаючи підрахунок голосів, а також запис та передачу результатів. Таким чином, держава має позитивне зобов'язання забезпечувати ретельне регулювання процесу, під час якого встановлюються, обробляються та фіксуються результати голосування (*Davydov та інші проти Росії*, §§ 284-285).

II. Активний аспект: право голосувати

18. «Активний» аспект підлягає обмеженню. Тут, як в будь-якій іншій сфері, що охоплюється статтею 3 Протоколу № 1, держави-учасниці користуються певною свободою розсуду, яка залежить від відповідного контексту. Так, наприклад, можливо встановлювати мінімальний вік для того, щоб забезпечити достатній ступінь зрілості особи, яка бере участь у виборчому процесі (*Hirst проти Сполученого Королівства* (№ 2) [ВП], § 62).

19. Однак здійснюваний Судом нагляд складається з порівняно всеохоплюючої перевірки на пропорційність. Свобода розсуду, якою користуються держави, не повинна призводити до заборони для певних осіб чи груп осіб брати участь у політичному житті країни і, зокрема, у виборах до законодавчого органу (*Aziz проти Кіпру*, § 28; *Tănase проти Молдови* [ВП], § 158). У справі *Aziz проти Кіпру* Суд вирішував питання про неможливість членів турецько-кіпріотської

громади голосувати під час виборів до законодавчого органу. Суд дійшов висновку, що зважаючи на нестандартну ситуацію, яка існує на Кіпрі з 1963 року, та з огляду на законодавчий вакуум, заявник як член турецько-кіпріотської громади, який проживав у Республіці Кіпр, був повністю позбавлений будь-якої можливості висловити свою думку шляхом вибору членів палати представників. Таким чином, було порушено саму суть права заявника. Суд також встановив очевидну нерівність у поведженні при реалізації права голосу членами турецько-кіпріотської та греко-кіпріотської громад. Відповідно, мало місце порушення статті 3 Протоколу №1, взятої окремо та в поєднанні зі статтею 14 Конвенції.

20. Потрібно також зазначити, що скарги, які стосуються виборів і які не охоплюються сферою застосування статті 3 Протоколу № 1, можуть порушуватися, де це доречно, за іншими статтями Конвенції. Так, наприклад, у справі *Мойка проти Польщі* заявник не зміг взяти участь у виборах до муніципальних рад, рад воєводств та регіональної асамблеї, оскільки виборча діляниця не була пристосована для виборців на інвалідних візках, а виносити бюлетені з приміщення діляниці для голосування не дозволялося. Суд дійшов висновку, що не можна було виключати того, що нездатність органів влади забезпечити належний доступ до виборчої діляниці заявникові, який бажав підтримувати активний спосіб життя, могло принизити його та спричинити страждання, які зачепили його особисту автономію, а також позначилися на якості його приватного життя. Таким чином, Суд погодився з думкою про те, що за таких обставин застосовувалася стаття 8 Конвенції.

А. Втрата громадянських прав

21. Коли особу або групу осіб позбавляють права голосу, Суд проявляє особливу увагу. Позбавлення права голосу повинне не лише переслідувати легітимну мету, а й проходити більш сувору перевірку на пропорційність. Суд вже мав можливість розглянути низку справ, в яких позбавлення права голосу було частиною кримінального розслідування. Справа *Labita проти Італії* [ВП] стосувалась автоматичного тимчасового позбавлення громадянських прав, застосованого до особи, яку підозрювали в причетності до мафіозного угруповання. Суд погодився з тим, що захід переслідував легітимну мету. Однак, беручи до уваги той факт, що захід було застосовано лише після того, як заявника було виправдано, Суд постановив, що захід був непропорційним, оскільки жодних підстав вважати його причетним до зв'язків із мафією не було. У справі *Vito Sante Santoro проти Італії* заявник також втратив право голосу на обмежений період часу у зв'язку з його перебуванням під поліцейським наглядом. Однак минуло більше дев'яти місяців між виданням наказу про взяття його під поліцейський нагляд та видаленням його імені з реєстру виборців. У результаті заявник був позбавлений можливості голосувати на двох виборах, чого б не сталося, якби заходи були застосовані до нього негайно. Уряд не навів жодних підстав на виправдання такого розриву в часі. Таким чином, Суд встановив, що мало місце порушення статті 3 Протоколу № 1.

22. Питання щодо втрати громадянських прав виникає не лише у зв'язку з кримінальними справами. У справі *Albanese проти Італії* мова йшла про тимчасове зупинення виборчих прав заявника на час провадження у справі про його банкрутство. Суд звернув увагу на те, що провадження щодо банкрутства стосується радше сфери цивільного, а не кримінального права, а тому не передбачає будь-якого обману чи шахрайства з боку особи-банкрута. Тому мета обмежень виборчих прав особи була виключно каральною. Захід покарання слугував для приниження осіб, визнаних банкрутами, караючи їх лише за те, що вони були визнані неплатоспроможними, і незалежно від того, чи вчинили вони правопорушення. Відповідно, захід не переслідував легітимну мету в контексті статті 3 Протоколу № 1.

23. Суд також розглянув втрату громадянських прав у зв'язку з поміщенням під часткову опіку. У справі *Alajos Kiss проти Угорщини* Суд висловив думку, що такий захід може переслідувати легітимну мету, а саме – забезпечення того, щоб лише громадяни, які здатні оцінювати наслідки своїх рішень і приймати свідомі та зважені рішення, могли брати участь у громадських справах. Однак дана заборона голосування була застосована автоматично і невибірково, не беручи до уваги фактичні можливості особи та не розрізняючи повну та часткову опіку. Суд далі зауважив, що розгляд як одного класу осіб з розумовими або психічними вадами є спірним, і обмеження їхніх прав повинне бути предметом суворого контролю. Тому він дійшов висновку, що невибіркоче позбавлення виборчих прав, без індивідуальної судової оцінки, не

може розглядатися пропорційним переслідуваній меті.

В. Особливі випадки ув'язнених

24. Ув'язнені, як правило, продовжують користуватися усіма основними правами та свободами, передбаченими Конвенцією, крім права на свободу, з огляду на їх правомірне позбавлення волі, що не суперечить статті 5 Конвенції (*Hirst проти Сполученого Королівства* (№ 2) [ВП], § 69). Права, гарантовані статтею 3 Протоколу № 1, не є виключенням. Таким чином, ув'язнені не позбавляються своїх прав, гарантованих Конвенцією, лише на тій підставі, що вони відбувають покарання у вигляді позбавлення волі згідно з вироком суду. Але це не перешкоджає вживати заходів для охорони суспільства від дій, спрямованих на нівелювання прав і свобод за Конвенцією.

25. Таким чином, стаття 3 Протоколу № 1 не виключає можливості обмеження виборчих прав, наприклад, щодо тієї особи, яка серйозно зловживала публічною посадою, або чия поведінка загрожує підризом верховенства права чи демократичних принципів. Однак суворий захід з позбавлення права голосу не повинен застосовуватися необдуманно, а принцип пропорційності вимагає встановлення чіткого та достатнього зв'язку між санкцією та поведінкою й іншими обставинами відповідної особи (*Hirst проти Сполученого Королівства* (№ 2) [ВП], § 71).

26. Таким чином, позбавлення ув'язненого його політичних прав може переслідувати легітимну мету запобігання злочинності та посиленню громадянської відповідальності, разом з повагою до верховенства права та збереженню демократичного режиму. Однак такий захід не може накладатися автоматично, інакше він не відповідатиме вимозі пропорційності.

27. Держави можуть вирішувати: або залишати на розсуд судів визначення пропорційності заходів, які обмежують право голосу засуджених, або включити такі положення безпосередньо в законодавство, визначаючи обставини, за яких такі заходи будуть застосовуватися. В останньому випадку саме законодавчий орган повинен встановити баланс між конкуруючими інтересами для уникнення будь-яких загальних, автоматичних та невибіркових обмежень. Відповідно, застосування заборони голосувати при відсутності відповідного судового рішення саме по собі не призводить до порушення статті 3 Протоколу № 1 (*Scoppola проти Італії* (№ 3)[ВП], § 102).

28. У справі *Hirst проти Сполученого Королівства* (№ 2) [ВП] Суд дійшов висновку, що мало місце порушення статті 3 Протоколу № 1, оскільки відповідна заборона голосувати була невибірковою та такою, що автоматично застосовувалася до будь-якої особи, засудженої до позбавлення волі. Вона торкнулася 48 000 засуджених, що є значною кількістю, та стосувалася усіх строків тюремного ув'язнення, починаючи від позбавлення волі строком від 1 дня до довічного позбавлення волі, а також різних типів злочинів – від таких, що не становили значної суспільної небезпеки, до тяжких. Крім того, не було прямого зв'язку між вчиненим особою правопорушенням та позбавленням її права голосу. Суд також встановив, що мало місце порушення статті 3 Протоколу № 1 у справі *Söyler проти Туреччини*, в якій обмеження, що накладалися на право голосу засуджених, мали навіть більше охоплення та наслідки, оскільки вони застосовувалися також до осіб, які не відбували або більше не відбували покарання у в'язниці. У справі *Frodil проти Австрії* позбавлення права голосу системно не зачіпало всіх засуджених, а стосувалося лише тих, кого було засуджено строком більше 1 року за навмисний злочин. Разом з тим, зв'язку між автоматичним застосуванням заходу та поведінкою особи чи обставинами справи не було. Тому Суд дійшов висновку, що заборона голосувати не була пропорційною переслідуваній меті.

29. Однак у справі *Scoppola проти Італії* (№ 3) [ВП] Суд розглянув заборону голосувати, яка стосувалася лише осіб, засуджених за певні чітко визначені правопорушення, або осіб, засуджених до строку ув'язнення, що перевищував встановлену законом межу. Законодавець був обережним і прилаштував тривалість цього заходу до обставин кожної конкретної справи. Він також поставив дію заборони в залежність від призначеного покарання, а отже, побічно, і в залежність від тяжкості вироку. Багато засуджених зберегли можливість проголосувати на виборах до законодавчого органу. Крім того, така система доповнювалася можливістю для засуджених, до яких було застосовано постійну заборону голосувати, поновити свої виборчі права. Відповідно, італійська система не характеризувалася надмірною жорсткістю. Тому Суд

дійшов висновку, що порушення статті 3 Протоколу № 1 не було.

30. Тим не менш, слід зазначити, що для того, щоб мало місце порушення статті 3 Протоколу № 1, засуджені особи повинні довести, що їх дійсно було позбавлено можливості проголосувати. Їм не достатньо просто послатися на свій статус засудженого, оскільки такі ситуації, як умовно-дострокове звільнення або поміщення до психіатричного закладу, тощо, можуть мати місце до проведення відповідних виборів. Відповідно, такі заяви визнаються неприйнятними через явну необґрунтованість (*Dunn та інші проти Сполученого Королівства* (ухв.)).

31. Більше того, Суд ніколи не вважав доречним вказувати державам на заходи, які вони повинні вжити для припинення порушень, спричинених заборонаю голосувати для засуджених осіб. У кращому випадку Суд встановлював строк (*Greens та M.T. проти Сполученого Королівства*, § 120). З іншого боку, держава не може посилатися на складність внесення змін до закону, який призвів до порушення. У справі *Anchugov та Gladkov проти Росії* Суд взяв до уваги аргумент, що заборона накладалася положенням Конституції, яка не могла бути змінена парламентом, і могла бути переглянута лише шляхом ухвалення нової Конституції, що означало наявність доволі складної процедури. Тим не менш, Суд відзначив, що для органів влади дуже важливим є вжиття під наглядом Комітету Міністрів Ради Європи заходів, необхідних для приведення законодавства у відповідність до Конвенції. Уряди вправі розглянути всі можливі шляхи для забезпечення відповідності положенням статті 3 Протоколу № 1, включно з формою політичного процесу або тлумаченням норм Конституції у відповідності до Конвенції (§ 111).

32. Нарешті, у справі *Moohan and Gillon проти Сполученого Королівства* (ухв.) засуджені скаржились на те, що не можуть голосувати на референдумі Шотландії про незалежність, що відбувся в 2014 році. Встановивши, що стаття 3 Протоколу № 1 не застосовується до такого референдуму, Суд відхилив їх заяви як неприйнятні.

С. Місце проживання, умови доступу до виборчих прав

1. Право голосу громадян, які проживають за кордоном

33. Починаючи з 1961 року, Комісія в низці справ визнала неприйнятними, через явну необґрунтованість, скарги на обмеження виборчих прав за ознакою місця проживання (див. рішення Комісії: *X. та інші проти Бельгії*; *X. та інші проти Сполученого Королівства* (11 грудня 1976 р.); *X. проти Сполученого Королівства* (28 лютого 1979 р.); *X. проти Сполученого Королівства* (13 травня 1982 р.); *Polacco та Garofalo проти Італії*; *Luksch проти Німеччини*).

34. Суд у подальшому наголошував на відповідності статті 3 Протоколу № 1 критерію місця проживання. Таке обмеження може бути виправдане через низку причин:

- по-перше, припущенням того, що громадян, які проживають за кордоном, не так прямо або не так постійно стосуються щоденні справи їхньої країни, що вони менше про них знають;
- по-друге, тим фактом, що кандидати, які висувують свої кандидатури на вибори до парламенту, не можуть дуже легко довести свої виборчі програми до громадян, які перебувають за кордоном, які також мають менший вплив на вибір кандидатів або на розробку останніми своїх передвиборчих програм;
- по-третє, тісним зв'язком між правом голосувати на парламентських виборах та фактом реального впливу на особу рішень обраних політичних органів; та,
- по-четверте, правомірним бажанням законодавця обмежити вплив громадян, які проживають за кордоном, на питання, які хоч і є важливими, але в першу чергу стосуються громадян, які проживають на території держави.

35. Навіть якщо відповідна особа не перервала усіх зв'язків з країною свого походження, і деякі з вищенаведених чинників можуть її не стосуватися, закон не може завжди передбачити кожен конкретний випадок; він повинен лише встановити загальне правило (*Hilbe проти Ліхтенштейну* (ухв.); *Doyle проти Сполученого Королівства* (ухв.); *Shindler проти*

Сполученого Королівства, § 105).

36. Відповідно, Суд визнав необґрунтованими заяви громадян, які залишили країну свого громадянства (*Hilbe проти Ліхтенштейну* (ухв.)). У двох справах Суд особливо взяв до уваги той факт, що негромадяни могли брати участь у національних виборах протягом перших 15 років їхньої еміграції, і що їхнє право в будь-якому випадку було б поновлено, якби вони повернулися жити до країни свого громадянства, встановивши таким чином, що застосований захід не був непропорційним (*Doyle проти Сполученого Королівства* (ухв.); *Shindler проти Сполученого Королівства*, § 108). Суд також відзначив доречність того, що парламент неодноразово намагався знайти рішення для збалансування конкуруючих інтересів та детально обговорив питання голосування громадянами-нерезидентами; еволюція думок з цього питання в парламенті була відображена в законодавчих доповненнях до завершення періоду обмеження, з якого громадянам-нерезидентам вперше дозволялося голосувати (*там само*, §117).

37. У справі *Shindler проти Сполученого Королівства* Суд відзначив зростаюче розуміння на європейському рівні проблем, пов'язаних з міграцією, з точки зору політичної участі в житті країн походження та проживання. Разом з тим, досліджені матеріали не дали можливості зробити висновок, у світлі наразі існуючого права, що держави зобов'язані забезпечити громадянам-нерезидентам доступ до голосування. Хоча в законодавстві та практиці держав-членів і відзначається чітка тенденція дозволяти громадянам-нерезидентам голосувати, а значна більшість держав виступає проти обмеження права доступу до голосування, цього не достатньо, щоб встановити існування будь-якого загального підходу чи наявності консенсусу стосовно необмеженого права голосу громадян-нерезидентів. Таким чином, Суд дійшов висновку, що хоча питання повинне бути взяте під контроль, свобода розсуду держави в цьому питанні є досить широкою (§§ 109-115).

2. Окремі випадки певних територій

38. У справі *Ру проти Франції* Суд повернувся до ідеї про достатньо тісний зв'язок між потенційним виборцем та відповідною територією. Громадянину Франції, який походив з материкової території Франції та проживав у Нумеа, було відмовлено в праві голосувати на виборах до Конгресу Нової Каледонії на підставі того, що він не міг довести того, що постійно проживав мінімум десять років на території останньої. Суд взяв до уваги, що мінімальний встановлений строк постійного проживання застосовувався для того, щоб голосування відображало волю «відповідного» населення, і щоб на результати голосування не вплинуло масове голосування недавно прибулих на територію осіб, які не мали міцного з нею зв'язку. Крім того, обмеження права голосу було прямим та необхідним наслідком встановлення громадянства Нової Каледонії. Заявник не зазнавав впливу актів політичних інституцій Нової Каледонії в тій самій мірі, що й громадяни, постійно проживаючі на цій території. Відповідно, умова постійного проживання була виправданою та переслідувала легітимну мету. Історія та статус Нової Каледонії – перехідний період до отримання повного суверенітету та частина процесу самовизначення – могли розглядатися як такі, що становлять «місцеві вимоги», що виправдовують таке серйозне обмеження, як вимогу десятирічного постійного проживання на території, – умову, яка також відігравала важливу роль у послабленні кривавого конфлікту.

39. Справа *Sevinger проти Нідерландів* стосувалася неможливості громадян, що проживали на острові Аруба, який має певну автономію, голосувати на виборах до парламенту Нідерландів. Разом з цим, вони могли брати участь у голосуванні до парламенту Аруби, який мав право надсилати спеціальних делегатів до парламенту Нідерландів. Тому Суд взяв до уваги те, що громадяни Нідерландів, які проживали на території Аруби, мали можливість впливати на рішення нижньої палати парламенту Нідерландів, і що акти останнього не стосувалися їх так само, як вони стосувалися громадян, які постійно проживають на території Нідерландів. Суд також відхилив скаргу щодо порушення статті 14 Конвенції, взяту в поєднанні зі статтею 3 Протоколу № 1. Він встановив, що голосувати за кандидатів до парламенту Аруби могли лише громадяни Нідерландів, які постійно проживали на території Аруби, а тому їхня ситуація не була порівняно схожою з ситуацією інших громадян Нідерландів.

40. Що стосується географічної та територіальної організації виборчих списків у відповідній

державі, Суд підтвердив, що обов'язок особи звертатися за виключенням її імені з одного списку виборців та за включенням його до іншого переслідувало легітимну мету, а саме – забезпечення складання списків виборців у задовільних вимогах часу та нагляду, а також забезпечення належної організації процедур, що стосуються списків, і запобігання шахрайства. Він висловив думку про те, що обов'язок дотриматися таких формальностей у встановлений законом строк охоплюється широкою свободою розсуду держави, якою вона користується в таких справах (*Benkaddour проти Франції*).

3. Проведення виборів за кордоном для громадян-нерезидентів

41. Стаття 3 Протоколу № 1 не зобов'язує держави впроваджувати систему, яка забезпечила б реалізацію права голосу громадянами-нерезидентами. У справі *Sitaropoulos та Giakoumopoulos проти Греції* [ВП] заявники скаржилися на те, що за відсутності відповідного законодавчого акту вони не могли реалізувати своє право голосу в країні, де вони проживали як експатріанти (Франція), хоча Конституцією їхньої країни громадянства (Греція) передбачалася така можливість. Суд дійшов висновку про відсутність порушення статті 3 Протоколу № 1, оскільки порушення фінансового, родинного та професійного життя заявників, яке могло б мати місце, якби вони змушені були поїхати до Греції, щоб проголосувати, не було настільки непропорційним, щоб звести нанівець саму суть їхніх виборчих прав.

42. Однак, якщо національне законодавство передбачає таку систему, в результаті можуть виникнути певні обов'язки, а саме, обов'язок провести нові вибори за кордоном, якщо необхідно. У справі *Riza та інші проти Болгарії* Суд зазначив, що він не забуває про те, що організація проведення нових виборів в іншій суверенній державі, нехай і на обмеженій кількості виборчих дільниць, може зіткнутися зі значними дипломатичними чи організаційними труднощами та вимагати додаткового фінансування. Однак він встановив, що проведення нових виборів на виборчих дільницях, на яких мали місце серйозні порушення в процесі голосування з боку виборчої комісії в день виборів, могло б примирити легітимну мету, яку переслідувало скасування результатів виборів (а саме, збереження законності виборчого процесу), з правами виборців та кандидатів, що висувалися до парламенту.

43. Справа *Oran проти Туреччини* стосувалася неможливості турецьких виборців, які проживали за кордоном, проголосувати за незалежних позапартійних кандидатів на виборчих дільницях, встановлених на митних постах. У запропонованих умовах голос можна було віддати лише за політичну партію. Таке обмеження було виправдане тим, що виборців-експатріантів неможливо було приписати до виборчого округу. Суд вирішив, що обмеження повинне оцінюватись з огляду на загальні виборчі обмеження, встановлені для експатріантів, та, зокрема, можливе легітимне бажання законодавця обмежити вплив громадян-експатріантів, які проживають за кордоном, на питання, які в першу чергу стосуються громадян, які проживають у країні. Суд також наголосив на ролі, яку відіграють політичні партії - єдині органи, які можуть прийти до влади, та які мають можливість впливати на весь національний режим. Крім того, обмеження переслідувало дві легітимні мети: посилення демократичного плюралізму та запобігання при цьому надмірної та неефективної фрагментації кандидатів, і зміцнення тим самим вираження думки народу при виборі законодавчого органу. Відповідно, обмеження відповідало легітимному бажанню законодавця забезпечити політичну стабільність країни та уряду, який буде відповідати за керівництво країною після виборів. Таким чином, порушення статті 3 Протоколу № 1 не було.

III. Пасивний аспект: право висувати кандидатуру на виборах

44. Як і «активний» аспект, «пасивний» аспект, а саме право висувати свою кандидатуру на виборах, розвивався в практиці Суду. Так, Суд зазначив, що право висувати свою кандидатуру на виборах є «невід'ємною частиною концепції дійсно демократичного режиму» (*Podkolzina проти Латвії*, § 35). Проте, Суд був більш обережним у своїй оцінці обмежень за цим аспектом статті 3 Протоколу № 1, ніж тоді, коли він здійснював оцінку обмежень права голосувати; перевірка на пропорційність є більш обмеженою. Таким чином, держави користуються більш

широкою свободою розсуду щодо «пасивного» аспекту (*Etzeberria та інші проти Іспанії*, § 50; *Davydov та інші проти Росії*, § 286).

45. Однак заборона дискримінації за статтею 14 Конвенції застосовується однаково. У зв'язку з цим, хоча свобода розсуду, якою користуються держави щодо права балотуватися на виборах, є широкою, якщо різниця в поводженні заснована на расі, кольорі шкіри чи етнічній приналежності, поняття «об'єктивне і розумне виправдання» має тлумачитися якомога суворіше (*Sejdić та Finci проти Боснії і Герцеговини* [ВП], § 44).

46. У справі *Sejdić та Finci проти Боснії і Герцеговини* [ВП] Суд розглянув правило про виключення, відповідно до якого лише особи, які заявляють про свою належність до «державоутворюючого народу», мали право балотуватися на виборах до палати народів (другої палати парламенту країни). Тому потенційні кандидати, які відмовлялися заявляти про таку свою приналежність, не могли балотуватися. Суд зазначив, що це правило про виключення мало щонайменше одну мету, яка в цілому відповідала загальним цілям Конвенції, а саме, цілям відновлення миру. На момент впровадження оскаржуваних конституційних положень у країні діяло дуже хитке перемир'я. Положення мали на меті забезпечити припинення жорстокого конфлікту, який супроводжувався актами геноциду та етнічними чистками. Характер конфлікту був таким, що погодження положення про «державоутворюючі народи» (а саме: бошняки, хорвати і серби) було потрібним для забезпечення миру). Це могло пояснити, але не обов'язково виправдати, відсутність представників інших громад (зокрема, ромів та євреїв) на мирних переговорах, а також зацікавленість учасників переговорів у реальній рівності між «державоутворюючими» народами в постконфліктному суспільстві. Однак, у Боснії і Герцеговині відбулися значні позитивні зміни з часів Дейтонської угоди. Крім того, ратифікувавши Конвенцію та Протоколи до неї без застережень, держава-відповідач добровільно погодилася забезпечити відповідність встановленим стандартам. Відповідно, Суд дійшов висновку, що постійне позбавлення заявників (які мали ромське та єврейське походження) права балотуватися на виборах не мало об'єктивного і розумного виправдання, а тому було порушенням статті 14 Конвенції, взятої в поєднанні зі статтею 3 Протоколу № 1.

47. У справі *Zornić проти Боснії і Герцеговини* Суд з тих самих підстав встановив порушення статті 3 Протоколу № 1 через неможливість заявника балотуватися на виборах до палати народів та на виборах президента. Зазначивши, що мала місце значна затримка у виконанні його рішення у справі *Sejdić та Finci проти Боснії і Герцеговини* [ВП], а також те, що оскаржуване порушення було прямим результатом цієї затримки, Суд у своєму рішенні застосував статтю 46 Конвенції. Він встановив, що через 18 років після завершення трагічного конфлікту в Боснії і Герцеговині наступив час встановити політичну систему, спроможну надати всім громадянам країни право висувати свою кандидатуру на виборах до палати народів та на пост президента без різниці щодо етнічного походження (*Zornić проти Боснії і Герцеговини*, § 43).

48. У справі *Tănase проти Молдови* [ВП] Суд розглянув питання подвійного громадянства, хоча й лише за статтею 3 Протоколу № 1. Він встановив, що мав місце консенсус, що якщо існує дозвіл на множинне громадянство, наявність більше ніж одного громадянства в особі не повинне перешкоджати її праву стати членом парламенту, навіть якщо населення є етнічно розрізненим, а кількість депутатів з множинним громадянством є значною.

А. Неможливість балотуватися на виборах та демократичний порядок

49. Щодо обмежень стосовно права балотуватися на виборах, захист демократичного порядку є однією з цілей, сумісних з принципом верховенства права та загальними цілями Конвенції.

50. Однак для того, щоб відповідати Конвенції, відхилення кандидатури повинне бути законним з самого початку: зокрема, воно повинне бути визначено законом. У справі *Dicle та Sadak проти Туреччини* заявників, членів парламенту від політичної партії, яку було розпущено, було засуджено до суворих покарань за членство в незаконній організації. Після винесення рішення Європейським судом з прав людини їхню справу було переглянуто. Однак у

висуненні кандидатур на парламентських виборах їм було відмовлено на підставі того, що вони повністю не відбули покарання. Розглядаючи справу за статтею 6 § 2 Конвенції, Суд зазначив, що з національних рішень було чітко видно, що після рішення про здійснення перегляду справи вона повинна була бути розглянута так, нібито заявники постали перед судом вперше. Суд дійшов висновку, що збереження судимості за первинне засудження заявників, а також відхилення на цій підставі їхніх кандидатур, не було передбачено законом, а тому мало місце порушення статті 3 Протоколу № 1.

51. У справі *Etxeberri та інші проти Іспанії* кандидатури заявників були відхилені на тій підставі, що вони підтримували діяльність трьох політичних партій, які були визнані незаконними та були розпущені через підтримку насильства та діяльність терористичної організації ETA. Суд визнав, що національні органи влади мали достатні докази того, щоб дійти висновку про те, що дані електоральні групи бажали продовження діяльності відповідних політичних партій. Верховний Суд обґрунтовував свої міркування факторами, зовнішніми по відношенню до програм відповідних груп, а органи влади винесли рішення заборонити балотуватися окремим кандидатам. Після розгляду справи у змагальному судовому процесі, під час якого відповідні групи могли надати свої пояснення, національні суди встановили недвозначний зв'язок цих груп з політичними партіями, яких було визнано незаконними. Насамкінець, політичний контекст в Іспанії, а саме присутність в державних органах певних автономних громад (зокрема, Країни Басків) політичних партій, які закликають до незалежності, доводив, що оспорювані заходи не були частиною політики заборони будь-якого висловлення сепаратистських поглядів. Тому Суд дійшов висновку про те, що обмеження було пропорційним легітимній меті.

52. Тим не менш, хоча Суд не є настільки вимогливим, як тоді, коли йдеться про активний аспект статті 3 Протоколу № 1, пильність Суду при розгляді пасивного аспекту не є відсутньою. Зокрема, перевірка на пропорційність, хоча і є доволі гнучкою, але вона повноцінна. Так, Суд встановив низку порушень статті 3 Протоколу № 1 через непропорційний характер санкцій, накладених на членів парламенту після того, як їхні партії було розпущено через підрив територіальної цілісності та єдності держави, або задля збереження світської природи політичної системи.

53. Варто відзначити, що справи, які стосуються заборони політичних партій через несумісність їхніх політичних програм з демократичними принципами, зазвичай розглядаються за статтею 11 Конвенції (свобода зібрань та об'єднань). У таких справах скарги за статтею 3 Протоколу № 1 розглядаються лише додатково та як такі, що не порушують окремого питання (*Refah Partisi (Партія добробуту) та інші проти Туреччини* [ВП]; *Linkov проти Чеської Республіки*; та *Parti nationaliste basque – Organisation régionale d'Iparralde проти Франції*).

В. Важливість історичного контексту

54. Хоча критерії права балотуватися на виборах мають спільне походження в необхідності забезпечення незалежності обраних представників і свободи вибору електорату, вони можуть різнитися в залежності від історичних та політичних факторів, специфічних для кожної держави. Множинність ситуацій, передбачених конституціями та виборчим законодавством численних держав-членів Ради Європи, свідчить про розмаїття можливих підходів у цій сфері. Тому для цілей застосування статті 3 Протоколу № 1 будь-яке виборче законодавство повинне оцінюватися у світлі політичної еволюції відповідної країни (*Mathieu-Mohin та Clerfayt проти Бельгії*, § 54; *Podkolzina проти Латвії*, § 33; та *Ždanoka проти Латвії* [ВП], § 106).

55. У справі *Ždanoka проти Латвії* [ВП] заявниця була членом партії, яка вчинила спробу державного перевороту в 1991 році. Її кандидатуру на виборах було згодом неодноразово відхилено через її членство в даній партії, яке вона продовжила і після спроби перевороту. Суд взяв до уваги, що колишня посада заявниці в цій партії, а також її позиція під час подій 1991 року, все ще виправдували зняття її кандидатури з виборів до парламенту. Хоча такий захід навряд чи був би прийнятним для, наприклад, країни із встановленою багато десятиліть тому системою демократичних інститутів, він тим не менше міг бути визнаний прийнятним для Латвії з огляду на історичний та політичний контекст, який і призвів до його застосування та створив загрозу для нового демократичного порядку. Тим не менш, Суд відзначив, що

парламент Латвії має обов'язок щодо постійного перегляду цього законодавчого обмеження з огляду на те, щоб зрештою скасувати його. Такий висновок тим більше був виправданий з огляду на більшу стабільність, яка в даний час існує в Латвії, зокрема, завдяки її повній європейській інтеграції. Таким чином, неспроможність законодавчого органу Латвії вжити дієвих заходів у цьому зв'язку могла б призвести до іншого висновку Суду (§§ 132-135).

56. У подальшому Суд ще раз підкреслив важливість впливу часу та необхідності перегляду законодавства, яке стосується люстрації. У справі *Ādamsons проти Латвії* заявникові, колишньому прем'єр-міністру, було відмовлено в участі у виборах на тій підставі, що він в минулому працював на КДБ. Суд підтвердив свої висновки щодо історичного контексту країни. Проте він відзначив, що з плином часу простої загальної підозри щодо певної групи осіб вже було недостатньо, і що органи влади повинні виправдати такий захід додатковими аргументами та доказами. Застосований у цій справі закон стосувався осіб, які в минулому співпрацювали з КДБ. Зважаючи на широту обов'язків, які існували в цьому органі, сфера застосування закону була дуже широкою. За таких обставин, просто зазначити, що відповідна особа належала до певної групи, було вже недостатньо. Дана група була визначена надто загально, а будь-яке обмеження виборчих прав її членів повинне було застосовувати індивідуальний підхід, беручи до уваги їхню фактичну поведінку. Необхідність і важливість такого індивідуалізованого підходу зростає з плином часу. Заявника ніколи не звинувачували прямо чи опосередковано в участі в неправомірній діяльності тоталітарного режиму або в будь-яких діях, які б свідчили про його протистояння чи ворожість до відновлення Латвією своєї незалежності та демократичного порядку. Більше того, заявника було офіційно визнано таким, що не має права балотуватися на виборах, дуже запізно – після десяти років видатної військової та політичної кар'єри у відновленій Латвії. За таких обставин позбавлення заявника права висувати свою кандидатуру на виборах могли виправдати лише самі нагальні обставини. Крім того, десятилітній період, протягом якого на колишніх співробітників КДБ поширювались обмеження, передбачені в інших законодавчих актах, було продовжено ще на десять років, причому ані уряд, ані парламент не навели підстав для такого продовження. Таким чином, Суд дійшов висновку, що продовження строку обмеження було явно свавільним по відношенню до заявника.

С. Організація виборів

57. Практична організація виборів – складне питання, яке вимагає запровадження, а часом і внесення змін до ретельно розробленого законодавства. При розгляді цього питання Суд не забуває про складність чи специфічні риси, притаманні кожній державі. Як наслідок, в цьому питанні державам також надається широка свобода розсуду.

58. Так, Суд взяв до уваги, що належна організація списків виборців є передумовою для вільного і справедливого голосування. Ефективність права балотуватися на виборах безумовно залежить від справедливого здійснення права голосу. Неналежна організація списків виборців може зменшити шанси кандидатів на їхню рівну та справедливу участь у виборах (*Georgian Labour Party (= Грузинська робітничка партія) проти Грузії*, §§ 82-83). У випадку, коли правила складання списків виборців були несподівано змінені за місяць до виборів, Суд погодився, що нова система реєстрації не була досконалою, однак він надав більшої ваги тому факту, що органи влади не витратили жодних зусиль, щоб зробити нові списки більш справедливими. Зокрема, перед виборчими органами постало завдання усунути очевидні недоліки у виборчих списках у дуже стислий термін, у «постреволюційній» політичній ситуації, а тому очікувати від виборчих органів ідеального рішення наклало б на них непосильний та непотрібний тягар. Саме виборці повинні були перевірити, що їх було зареєстровано, та за необхідності вимагати будь-якого виправлення. Суд встановив, що це питання охоплювалося широкою свободою розсуду держави (*там само*).

1. Гарантія серйозних намірів кандидатів: вимога щодо застави

59. Виборче законодавство низки держав-членів містить вимогу щодо внесення застави кандидатами. Такі заходи застосовуються для того, щоб завадити несерйозним кандидатам виставляти свою кандидатуру на виборах. Це підвищує відповідальність тих, хто висуває свою

кандидатуру на виборах, і обмежує вибори серйозними кандидатами, дозволяючи при цьому уникнути необґрунтованого витрачання державних коштів. Таким чином, такі заходи можуть переслідувати легітимну мету гарантування права на ефективне та добре налагоджене представництво (*Sukhovetskyu проти України*, §§ 61-62).

60. Разом з тим, сума застави повинна бути пропорційною, такою, що встановлює рівновагу між утриманням від участі у виборах несерйозних кандидатів з одного боку та допущенням до реєстрації серйозних кандидатів з іншого боку. Таким чином, Суд бере до уваги розмір відповідної застави, послуги, які надаються державою у зв'язку з виборчою кампанією, та інші обтяжуючі видатки на організацію виборів, які такі застави можуть зменшити.

61. Для відповідності принципу пропорційності застава, що вимагається, не повинна бути непомірною або такою, що становить непомірний адміністративний або фінансовий бар'єр для рішучого кандидата, який бажає приєднатися до виборчих перегонів, і тим більше бар'єр для появи достатньо представлених політичних течій або втручання у принцип плюралізму (*Sukhovetskyu проти України*, §§ 72-73). Вимога внести заставу і положення, які ставлять повернення застави та/або витрат на виборчу кампанію в залежність від отримання партією певного відсотка голосів виборців, слугують підтримкою для достатньо представлених течій, є виправданими і пропорційними з точки зору статті 3 Протоколу № 1, зважаючи на широку свободу розсуду, яка надається Високим Договірним Сторонам у цьому питанні (*Russian Conservative Party of Entrepreneurs (= Російська консервативна партія підприємців) та інші проти Росії*, § 94). Це залишається вірним навіть у випадку неповернення застави (*Sukhovetskyu проти України*).

Однак питання про те, чи підлягає поверненню застава, може порушити питання за статтею 1 Протоколу № 1. У справі *Russian Conservative Party of Entrepreneurs (= Російська консервативна партія підприємців) проти Росії* Суд дійшов висновку, що національна процедура, відповідно до якої весь список кандидатів від партії було знято з виборів на підставі того, що деякі кандидати надали неточну інформацію, порушила принцип правової визначеності. Партія-заявник вже сплатила виборчу заставу. З огляду на свої висновки по статті 3 Протоколу № 1 Суд постановив, що відмова повернути заставу становила порушення статті 1 Протоколу № 1.

2. Уникнення надмірної фрагментації політичного ландшафту

62. Вимоги щодо кількості підписів, необхідних для представлення списку кандидатів, не є перешкодою для вираження думки народу при обранні законодавчого органу (*Asensio Serqueda проти Італії* (ухв.); *Federación nacionalista Canaria проти Іспанії* (ухв.); *Brito Da Silva Guerra та Sousa Magno проти Португалії* (ухв.); *Mihaela Mihael Neagu проти Румунії* (ухв.), § 31).

63. Однак такі заходи повинні переслідувати легітимну мету, якою є розумний вибір з-поміж кандидатів з метою забезпечення їх репрезентативного характеру та виключення будь-яких невідповідних кандидатур, а також повинні бути пропорційними переслідваній меті. Таким чином, Суд вважає, що поріг у 100 000 підписів, які представляють 0.55 % виборців, є сумісним зі статтею 3 Протоколу № 1 (*там само*).

64. Аналогічно, вимога про те, щоб такі підписи супроводжувалися доказами, що підписанти зареєстровані у виборчому списку, повинна переслідувати легітимну мету забезпечення того, що кожний з підписантів має право голосу та підтримує лише одного кандидата. Таким чином, Суд встановив, що відхилення кандидата, який не дотримався відповідних формальностей, не було непропорційним (*Brito Da Silva Guerr та Sousa Magno проти Португалії* (ухв)).

65. Проте встановлення мінімальної кількості підписів і їх перевірка повинні відповідати законності і захищати чесність виборів. У справі *Tahirov проти Азербайджану* гарантії, наявні у виборчій раді, яка відхилила кандидатуру заявника, були недостатніми, зокрема, щодо призначення експертів, які вирішували питання про дійсність підписів. Крім того, заявник не зміг бути присутнім на засіданнях ради або представити свої аргументи, жоден з яких не був нею розглянутий. Таким чином, відхилення кандидатури заявника через стверджувану недійсність наданих ним підписів було свавільним. Посилаючись на звіт ОБСЄ, Суд відзначив системний характер цих недоліків, а також те, що багато кандидатів були свавільно відхилені

на цих підставах. Він дійшов висновку, що одностороння декларація уряду не була достатньою для гарантування дотримання прав людини, відхилив її та розглянув справу по суті.

66. Такі порогові критерії також були прийняті Судом у зв'язку з розподілом місць за результатами виборів. Виборчі системи прагнуть виконати завдання, які іноді є майже несумісними одне з одним: з одного боку, досить достовірно відобразити думку народу, а з іншого – спрямувати потік думок таким чином, щоб сприяти появі досить чіткої і послідовної політичної волі. Таким чином, стаття 3 Протоколу № 1 не означає, що всі голоси обов'язково повинні мати однакову вагу стосовно результатів виборів або що всі кандидати повинні мати рівні шанси на перемогу, і жодна виборча система не може виключити «втрачених голосів» (*Partija «Jaunie Demokrati» ma Partija «Mūsu Zeme» pretu Lamsii* (ухв.)).

67. Наслідки виборчого порогу можуть бути різними в різних країнах, і різні системи можуть переслідувати різні, подекуди навіть протилежні, політичні цілі. Одна система може більше зосередитися на справедливому представництві сторін у парламенті, тоді як інша може мати на меті уникнення фрагментації партійної системи і стимулювання формування правлячої більшості однієї партії в парламенті. Суд дотримується тієї точки зору, що жодна з цих цілей не може вважатися необґрунтованою сама по собі. Крім того, роль, яку відіграють пороги, змінюється відповідно до рівня, на якому вони були встановлені, та партійної системи в кожній країні. Низький поріг виключає лише дуже невеликі угруповання, що робить формування стабільної більшості більш важким, тоді як в тих випадках, коли партійна система є сильно роздробленою, високий поріг позбавляє багатьох виборців представництва. Така велика різноманітність ситуацій свідчить про різноманітність можливих варіантів. Тому Суд не може оцінити будь-який конкретний поріг, не взявши до уваги виборчу систему, складовою частиною якої він є (*Yumak ma Sadak pretu Туреччини* [ВП], §§ 131-132).

68. Що стосується, наприклад, вимоги про виконання двох альтернативних умов – отримати принаймні 30 % дійсних голосів, відданих в окремому острівному виборчому окрузі, або принаймні 6 % дійсних голосів, відданих у всій автономній громаді – Суд постановив, що така система, аж ніяк не будучи перешкодою для кандидатів на виборах, надавала певний захист невеликим політичним утворенням (*Federación nacionalista Canaria pretu Іспанії* (ухв.)). Так, Суд дійшов висновку, що поріг у 5 % голосів, які повинні були отримати кандидати для того, щоб бути обраними і брати участь в розподілі місць, був сумісним зі статтею 3 Протоколу № 1, тому що він підтримував досить репрезентативні течії думок і допомагав уникнути надмірної фрагментації парламенту (*Partija «Jaunie Demokrati» ma Partija «Mūsu Zeme» pretu Lamsii* (ухв.)).

69. У справі *Strack and Richter pretu Німеччини* (ухв.) Суд посилався на свою прецедентну практику щодо виборчих бар'єрів у світлі Конвенції (§ 33). Крім того, він вперше вирішував питання щодо бар'єру в рамках активного аспекту статті 3 Протоколу №1, оскільки справа була передана йому виборцями. Заявники скаржились на бар'єр у 5 % голосів на національному рівні, який необхідний для того, щоб політична партія могла претендувати на одне із місць, відведених Німеччині в Європейському парламенті. У 2011 році Конституційний Суд Німеччини заявив, що це законодавче положення не відповідає Основному Закону, проте не визнав недійсними результати виборів 2009 року. Страсбурзький суд відхилив заяву, встановивши, що втручання було пропорційне поставленій меті (збереження парламентської стабільності) з огляду на широку свободу розсуду, надану державам у таких питаннях. Він зазначив, що Європейський Союз чітко дозволив державам-членам встановлювати виборчі бар'єри до 5% голосів, і що значна кількість держав-членів спиралася на цю можливість.

70. У справі *Partei Die Friesen pretu Німеччини* йшлося про 5 % голосів, встановлених землею Нижньої Саксонії для отримання місць у парламенті. Заявник, політична партія, яка представляє інтереси групи представників меншин на цій *федеральній землі*, стверджував, що бар'єр у 5 % порушував його право брати участь у виборах без дискримінації та вимагав звільнення від правила. Таким чином, питання знаходилося у сфері зобов'язань держав-членів щодо захисту меншин у виборчому контексті. Суд дотримувався думки, що, навіть якщо розглядати його у світлі Рамкової конвенції про захист національних меншин 1998 року, де наголошувалось на участі національних меншин у суспільному житті, Європейська конвенція не передбачала іншого ставлення на користь меншин у цьому контексті. Він не виявив порушення статті 14 Конвенції у поєднанні зі статтею 3 Протоколу № 1.

71. Навпаки, у справі *Yumak та Sadak проти Туреччини* [ВП] Суд дійшов висновку, що в цілому 10 % виборчий поріг видавався надмірним, і погодився з органами Ради Європи, які рекомендували знизити його. Поріг змусив політичні партії використовувати хитрощі, які не додавали прозорості у виборчий процес. Проте Суд не був переконаний, що цей поріг у 10 %, якщо його оцінювати у світлі конкретного політичного контексту даних виборів і якщо до нього застосувати корективи та інші гарантії (наприклад, можливість формування виборчої коаліції з іншими політичними партіями або роль Конституційного суду), які зменшують його наслідки на практиці, мав результатом погіршення самої суті прав, гарантованих заявникам статтею 3 Протоколу № 1.

72. Справа *Cernea проти Румунії* стосується заборони членам партій, які ще не представлені в Парламенті, брати участь у якості кандидатів на проміжних виборах. Заявник стверджував, що мала місце дискримінація стосовно кандидатів, які належать до вже представлених партій. Суд дійшов висновку, що мета, спрямована на збереження структури парламенту та уникнення будь-якої роздробленості політичних груп в ньому, може виправдати таке обмеження (§ 49). Він встановив, що обмеження прав заявника балотуватися на проміжних виборах залишилося в розумних пропорціях, зокрема, тому що проміжні вибори були проведені для заповнення одного місця в парламенті, а заявник мав можливість балотуватися на попередніх загальних виборах (§§ 50-51).

73. Нарешті, раптова і непередбачена зміна правил підрахунку голосів може порушити статтю 3 Протоколу № 1. Суд встановив порушення цієї статті щодо членів парламенту, позбавлених своїх місць після непередбачуваного відходу Спеціального Верховного суду від своєї усталеної практики з питань підрахунку виборчої квоти. Зокрема, він взяв до уваги той факт, що зміна судової практики вже після виборів змінила зміст і вагу, які надавалися порожнім (незаповненим) виборчим бюлетеням, що в свою чергу могло змінити волю виборців, виражену ними, коли вони кидали такі бюлетені в урни для голосування. Це також створило нерівність у способі, в який обиралися члени парламенту (*Paschalidis, Koutmeridis та Zaharakis проти Греції*).

D. Інші легітимні цілі

74. Не будучи обмеженими вичерпним списком, як і в контексті статей 8-11 Конвенції, низка інших легітимних цілей може бути прийнята Судом як виправдання обмеження права виставляти свою кандидатуру на виборах.

75. Так, Суд провів відмінність між лояльністю по відношенню до держави і лояльністю по відношенню до уряду. Якщо необхідність забезпечити лояльність по відношенню до держави може становити легітимну мету, що виправдовує обмеження виборчих прав, то це не стосується лояльності до уряду (*Tănase проти Молдови* [ВП], § 166). Аналогічним чином, обов'язок мати достатні знання офіційної мови може переслідувати легітимну мету (*Podkolzina проти Латвії*). Суд також встановив, що покладене на кандидатів на парламентських виборах зобов'язання надати точну інформацію про свою зайнятість та партійність служило для того, щоб надати виборцям можливість зробити поінформований вибір щодо професійного і політичного досвіду кандидата, а тому становило легітимну мету (*Krasnov та Skuratov проти Росії*). З іншого боку, позбавлення кандидата права балотуватися на виборах, засноване виключно на ствердженій дефектній формі документа, наданої ним, не було пропорційним переслідуваній легітимній меті (*там само*, §§ 65-66).

76. Суд також визнав неприйнятною заяву, в якій порушувалася скарга на накладене на дуже традиційну протестантську партію зобов'язання відкрити свої списки кандидатів для жінок. Він встановив, що прогрес у досягненні гендерної рівності в державах-членах виключав підтримку державою ідеї про те, що роль жінки є другорядною по відношенню до ролі чоловіків (*Staatkundig Gereformeerde Partij проти Нідерландів* (ухв.)).

77. Крім того, у справі *Melnychenko проти України* під час виборів до українського парламенту кандидатуру заявника, громадянина України, який мав статус біженця в США, було відхилено на тій підставі, що він надав невірну інформацію про місце свого проживання. Відповідно до чинного законодавства, він надав інформацію, зазначену в його національному паспорті, який він все ще мав і в якому було зазначено, що він проживає в Україні. Суд погодився, що для

реєстрації кандидатів вимога щодо їх проживання могла бути прийнятною. Однак він зазначив, що заявник дотримався норм національного законодавства, яке не вимагало постійного проживання в країні. Крім того, він знаходився в ситуації, в якій він міг або залишитися в Україні та ризикувати отриманням тілесних ушкоджень, що унеможливило б здійснення ним своїх політичних прав, або залишити країну і більше не мати права балотуватися на виборах. Таким чином, Суд дійшов висновку про те, що мало місце порушення статті 3 Протоколу № 1.

78. Нарешті, у справі *Antonenko проти Росії* (ухв.) Суд заборонив заявникові балотуватися на парламентських виборах за день до самих виборів на тій підставі, що мали місце фінансові порушення, і що виборча кампанія була проведена несправедливо. Заявник не скаржився на зняття його кандидатури як таке, але він скаржився на той факт, що це було вирішено незадовго до того, як були відкриті виборчі дільниці. Суд дійшов висновку, що такі строки відповідали національному законодавству і не мали жодних наслідків для можливого оскарження, оскільки таке рішення оскарженню не підлягало.

79. У низці справ Суд також погодився, що потенційні кандидати можуть бути виключені з виборчих перегонів через їхню позицію. У справі *Gitonas та інші проти Греції* законодавство не дозволяло певним категоріям осіб, які займають державні посади, – в тому числі найманим державним службовцям та членам персоналу юридичних осіб публічного права та державних підприємств, – балотуватися на виборах і бути обраними в будь-якому виборчому окрузі, в якому вони виконували свої обов'язки більше трьох місяців протягом трьох років, що передували виборам. Крім того, така дискваліфікація залишалася дійсною, навіть якщо кандидат до цього звільнився, на відміну від ситуації з деякими іншими категоріями державних службовців. Суд дійшов висновку, що цей захід служив подвійній меті: забезпечити, щоб кандидати з різними політичними переконаннями користувалися рівними засобами впливу, і захистити електорат від тиску з боку державних посадових осіб. Через рік Суд підтвердив, що обмеження участі окремих категорій посадовців органів місцевого самоврядування в політичній діяльності переслідувало легітимну мету захисту права інших осіб (включаючи членів ради і електорат) на ефективну політичну демократію на місцевому рівні. Беручи до уваги той факт, що ці заходи діяли лише тоді, коли заявники займали політично обмежені посади, вони залишалися пропорційними (*Ahmed та інші проти Сполученого Королівства*). У справі *Brike проти Латвії* Суд додав, що позбавлення права державних службовців балотуватися на виборах становило пропорційну відповідь на вимогу про те, що державна служба має бути незалежною; таке позбавлення було тим більше правомочним щодо суддів, завданням яких було забезпечення громадянам права, закріпленого в статті 6 Конвенції. Відповідно, Суд дійшов висновку, що порушення самої суті гарантованих прав не було, оскільки суддя міг подати у відставку і тоді вже балотуватися на виборах.

80. У справі *Dupré проти Франції* (ухв.) йшлося про вибори двох додаткових французьких представників до Європейського парламенту в 2011 році, в середині терміну, після набуття чинності Лісабонської угоди. З трьох можливих варіантів французький уряд обрав призначення Національною асамблеєю нових членів Європарламенту з числа її членів, тим самим перешкоджаючи заявнику висувати свою кандидатуру. Суд визнав, що ця форма призначення мала легітимну ціль з огляду на ризик низької участі у виборах, високу вартість їх проведення лише двох місць та організаційну складність (§ 25). Беручи до уваги його обмежений вплив, Суд встановив, що дії не були непропорційними по відношенню до досягнутої легітимної цілі.

81. Проте, обмеження на право балотуватися на виборах, навіть якщо вони переслідують легітимну мету, не повинні призводити до позбавлення ефективності цього права – або тому, що умови були впроваджені занадто пізно або занадто раптово, або тому, що вони не були досить чіткими. У справі *Lykourazos проти Греції* законодавство, яке передбачало, що будь-яка професійна діяльність є несумісною з обов'язками члена парламенту, було застосовано відразу ж до діючого законодавчого органу, і члени парламенту вимушено втратили свої місця, хоча така несумісність не була встановлена до виборів до парламенту. Жодної нагальної потреби, яка б могла виправдати негайне застосування абсолютної дискваліфікації, не було. Суд вперше послався на принцип законних очікувань, а тому встановив порушення статті 3 Протоколу № 1. Він знову застосував цей принцип у справі *Ekoglasnost проти Болгарії*. Хоча жодна з трьох нових умов, впроваджених у виборчому законодавстві, сама по собі не створювала проблеми, через їх запізніле впровадження заявник мав лише один місяць для їх виконання. Суд висловив

думку, що умови участі у виборах, що накладаються на політичні групи, становили складову частину основних правил проведення виборів. Тому такі умови повинні мати таку ж стабільність у часі, як і інші основні елементи виборчої системи. Суд також встановив, що положення, на підставі яких кандидатуру колишнього члена духовенства відхилили, були занадто неточними, а тому непередбачуваними. Відтак, вони надавали виборчим органам надмірну свободу розсуду і залишали занадто багато місця для сваволі в застосуванні такого обмеження (*Seyidzade проти Азербайджану*).

Е. Від виборчої кампанії...

82. Для того щоб гарантовані статтею 3 Протоколу № 1 права були ефективними, їхня охорона не може обмежуватися лише кандидатами. Таким чином, виборча кампанія також підпадає під сферу застосування положень цієї статті.

83. Ще в низці справ по статті 10 Конвенції Суд підкреслив тісний зв'язок між правом на вільні вибори та свободою вираження поглядів. Він встановив, що ці права, зокрема свобода політичних дебатів, разом становлять основу будь-якої демократичної системи. Обидва права є взаємопов'язаними і діють на посилення одне одного: наприклад, свобода вираження поглядів є однією з «умов», необхідних для «забезпечення вільного вираження думки народу у виборі законодавчого органу». З цієї причини особливо важливим є те, щоб у період, що передуює виборам, існувала можливість вільної циркуляції думок і всіх видів інформації (*Bowman проти Сполученого Королівства*, § 42).

84. Оскільки ці права є взаємозалежними, численні справи, що стосуються виборчої кампанії, розглядаються за статтею 10. Так, Суд встановив порушення статті 10 через штраф, накладений на телевізійний канал за трансляцію ним реклами невеликої політичної партії в порушення законодавства, що забороняло будь-яку політичну рекламу на телебаченні (*TV Vest AS ma Rogaland Pensjonistparti проти Норвегії*). Проте, він не виявив порушення статті 10 у справі, в якій кандидатці на виборах було оголошено попередження виборчою комісією через те, що вона назвала свою опонентку «крадійкою» в прямому ефірі за її відсутності напередодні виборів (*Vitrenko та інші проти України*).

85. Однак у справах, що стосуються, зокрема, розподілу ефірного часу протягом передвиборчого агітаційного періоду, можуть виникати питання з точки зору статті 3 Протоколу № 1. У справі про рівність ефірного часу, наданого різним кандидатам, Суд зазначив, що хоча стаття 3 Протоколу № 1 закріплює принцип рівного поводження з усіма громадянами при реалізації ними своїх виборчих прав, вона як така не гарантує, щоб будь-якій політичній партії було надано ефірний час на радіо чи телебаченні під час передвиборчої кампанії. Проте проблема дійсно може виникнути за виняткових обставин: наприклад, якщо під час передвиборчих перегонів одній партії було відмовлено в будь-якому політичному мовленні, тоді як інші партії отримали ефірний час для цієї мети (*Partija "Jaunie Demokrati" та Partija "Mūsu Zeme" проти Латвії* (ухв.)).

86. У справі *Communist Party of Russia (= Комуністична партія Росії) та інші проти Росії* Суд розглянув питання про те, чи несе держава позитивне зобов'язання за статтею 3 Протоколу № 1 забезпечити висвітлення виборів регульованими ЗМІ об'єктивно та сумісно з духом «вільних виборів», навіть за відсутності прямих доказів навмисних маніпуляцій. Він встановив, що існуюча система виборчих засобів захисту була достатньою для того, щоб задовольнити позитивне зобов'язання держави процедурного характеру. Що стосується матеріального аспекту зобов'язання і твердження про те, що держава повинна забезпечити нейтральність аудіовізуального ЗМІ, він висловив думку про те, що були зроблені певні кроки для того, щоб гарантувати на телебаченні деяку видимість опозиційних партій і кандидатів та забезпечити редакційну незалежність і нейтральність ЗМІ. Ймовірно, ці заходи не забезпечили справжньої рівності, однак не можна було вважати встановленим те, що держава не дотрималася свого позитивного зобов'язання в цій сфері настільки, щоб мало місце порушення статті 3 Протоколу № 1.

87. У справі *Oran проти Туреччини* заявник скаржився на те, що на відміну від політичних партій він як незалежний кандидат не міг скористатися загальнонаціональним передвиборчим ефіром на турецькому радіо і телебаченні. Суд висловив думку, що на відміну від політичних

партій заявник як незалежний кандидат міг звернутися лише до виборців округу, в якому він балотувався. Крім того, перешкод у використанні ним усіх інших доступних методів передвиборчої кампанії, які були доступними для всіх безпартійних незалежних кандидатів у відповідний час, не було. Таким чином, Суд дійшов висновку про те, що порушення статті 3 Протоколу № 1 не було.

88. Нарешті, у справі *Uspaskich проти Лумбу*, заявник, який був політиком, скаржився на те, що його домашній арешт (при розслідуванні кримінальної справи за фактом політичної корупції) перешкоджав брати участь у виборах до законодавчого органу на рівних умовах з іншими кандидатами. Встановивши відсутність порушення статті 3 Протоколу №1, Суд звернув особливу увагу на те, що він міг проводити кампанію зі свого будинку, якщо б забажав. Оскільки він був відомим політиком і члени його партії особисто брали участь у зустрічах з виборцями, домашній арешт не перешкоджав заявнику брати участь у виборах настільки, щоб це вплинуло на остаточний результат. Крім того, внутрішнє законодавство передбачало систему індивідуальних скарг та апеляцій у виборчих питаннях, і заявник скористався таким правом вимоги.

Г. ...до здійснення повноважень

89. Починаючи з 1984 року, Європейська комісія з прав людини зазначала, що права особи балотуватися на виборах не достатньо; вона також повинна мати право зайняти свою посаду як член відповідного органу після того, як її обрав народ. Якщо прийняти протилежну точку зору, це позбавило б права балотуватися на виборах будь-якого сенсу (*М. проти Сполученого Королівства*, рішення Комісії). Однак у тій самій справі Суд висловив думку про те, що неможливість обраного члена парламенту зайняти місце в парламенті на тій підставі, що він вже був членом іноземного законодавчого органу, була обмеженням, сумісним зі статтею 3 Протоколу № 1.

90. У трьох справах проти Туреччини Суд розглянув наслідки для членів парламенту розпуску політичних партій, до яких вони входили. У справі *Sadak та інші проти Туреччини* (№ 2) політичну партію було розпущено через порушення нею територіальної цілісності і єдності держави. Депутатів, які входили до цієї партії, було автоматично позбавлено їхніх місць. Суд зазначив, що втручання у свободу вираження поглядів опозиційного депутата вимагала особливо жорсткого контролю. Втрата заявниками своїх місць у парламенті була автоматичною і не залежала від їхньої політичної діяльності, якою вони займалися на індивідуальній основі. Таким чином, цей захід був надзвичайно суворим і таким, що не був пропорційним будь-якій легітимній меті, на яку робилося посилання.

91. У справі *Kavakçı проти Туреччини* на політичні права заявниці були накладені тимчасові обмеження через остаточний розпуск партії, до якої вона належала. Суд визнав, що такий захід мав на меті збереження світського характеру турецького політичного режиму, і що беручи до уваги важливість цього принципу для демократичного режиму в Туреччині, він переслідував легітимну мету запобігання заворушенням і захисту прав та свобод інших осіб. Однак, що стосується пропорційності заходу, чинні у відповідний момент конституційні положення, які стосувалися розпуску політичної партії, мали дуже широку сферу застосування. Усі дії та висловлювання, зроблені членами партії, могли бути покладені в провину самій партії при встановленні того, що вона є центром антиконституційної діяльності та при вирішенні питання про її розпуск. Між різними ступенями участі членів партії в діяльності, поставленій їй в провину, не робилося жодної відмінності. Крім того, деякі члени партії, які перебували в ситуації, схожій із ситуацією заявниці, зокрема голова та заступник голови, не були покарані. Тому Суд дійшов висновку, що санкція не була пропорційною і що мало місце порушення статті 3 Протоколу № 1.

92. В іншій справі, яка стосувалася члена парламенту цієї ж партії, який також втратив своє місце в парламенті, Суд знову дійшов висновку про те, що мало місце порушення статті 3 Протоколу № 1, але з інтересом відзначив ухвалення конституційної поправки, яка посилювала статус членів парламенту і яка, ймовірно, мала наслідком зменшення випадків дискваліфікації

членів парламенту на таких підставах (*Sobaci protu Туреччини*).

93. У справі *Lykourezos protu Греції* Суд визнав, що нова професійна несумісність, застосовна до членів парламенту, не була оголошена до виборів і стала несподіванкою як для заявника, так і для тих, хто за нього голосував, протягом строку його повноважень. Він висловив думку, що здійснюючи оцінку виборів заявника відповідно до нової статті Конституції, яка набула чинності в 2003 році, не беручи до уваги той факт, що його обрання мало місце до цього факту і в абсолютно законний спосіб, суддя позбавив заявника його місця, а також позбавив виборців свого кандидата, якого вони вільно і демократично обрали для того, щоб він представляв їх протягом чотирьох років, у порушення принципу легітимного очікування. Подібно цьому, у справі *Paschalidis, Koutmeridis i Zaharakis protu Греції* Суд встановив, що непередбачений відхід після виборів від судової практики при підрахунку виборчої квоти, наслідком чого стала дискваліфікація низки обраних депутатів, призвів до порушення статті 3 Протоколу № 1.

94. У справі *Paunovic ma Milivojević protu Сербії* Суд мав можливість висловитися з питання практики політичних партій, яка полягала у використанні недатованих заяв про відставку, які підписували їхні члени, обрані до парламенту, перш ніж приступити до своїх повноважень члена парламенту. Цим партія отримувала можливість усунути таких членів з посади в будь-який час і проти їхньої волі. Суд спочатку висловив думку, що хоча заява про відставку подавалася партією, лише парламент мав право зняти свого члена з його посади. Відтак саме держава позбавляла члена парламенту його місця, прийнявши його відставку. Відповідно, заява члена парламенту, який втратив своє місце, була визнана прийнятною *ratione personae*. Далі Суд зазначив, що оскаржувана практика вступала в протиріччя з національним законодавством, яке вимагало, щоб така відставка подавалася членом парламенту особисто. Відповідно, мало місце порушення статті 3 Протоколу № 1. Справа *Occhetto npomu Імалії* (ух.) стосувалася залишення посади в Європейському парламенті. Після підписання документа про відмову від свого місця, що стало результатом угоди з одним із засновників політичного руху, до якого належав заявник, останній передумав. Однак наступний у списку кандидат вже зайняв його місце. Суд дійшов висновку, що після виборів кандидат мав право зайняти місце в законодавчому органі, але не мав жодних зобов'язань це робити. Будь-який кандидат міг відмовитися, з політичних або особистих міркувань, від посади, на яку його було обрано, а рішення про реєстрацію такої відмови від посади не могло розглядатися як таке, що суперечить принципу загального виборчого права. Він додав, що відмова прийняти нове рішення заявника про залишення на посаді переслідувала легітимну мету правової визначеності у виборчому процесі та захисту прав інших осіб, зокрема, прав кандидата, наступного у списку. Бажання заявника було виражено в письмовій формі та в недвозначних термінах і воно передбачало, що його відмова від посади була остаточною. Нарешті, національне судове провадження, яке відповідало законодавству ЄС, дозволило йому викласти свої аргументи, які він вважав доречними для свого захисту. Тому Суд дійшов висновку про те, що порушення статті 3 Протоколу № 1 не було.

IV. Обробка результатів виборів

95. Періоди після виборів, включаючи підрахунок голосів, а також запис та передачу результатів, розглянуто у справі *Davydov ma Інші protu Росії*, в якій йшлося про можливі відхилення на федеральних законодавчих та муніципальних виборах. Заявники брали участь у цих виборах у різних якостях: всі вони були зареєстровані у виборчих списках, а деякі також балотувалися на вибори до законодавчих зборів (таким чином, справа стосувалася як активних, так і пасивних аспектів права на вільні вибори); інші – були членами виборчих комісій чи спостерігачі.

96. Посилаючись на рекомендації Венеціанської комісії, Суд встановив, що ці післявиборчі фази повинні бути охоплені чіткими процесуальними гарантіями; процес має бути прозорим та відкритим, і участь спостерігачів від усіх партій, включаючи представників опозиції, повинна бути дозволеною. Однак він зазначив, що стаття 3 Протоколу № 1 не була розроблена як кодекс з виборчих питань, призначений для врегулювання всіх аспектів виборчого процесу. Таким чином, рівень вивчення цієї справи Судом залежав від аспекту права на вільні вибори. Ретельніше вивчення справи повинно бути передбачено для будь-яких відхилень від принципу

загального виборчого права, але більша свобода розсуду може надаватися державам, в яких заходи перешкождали кандидатам балотуватися на виборах. І ще менш жорсткий контроль буде застосовуватися до більш технічної стадії підрахунку голосів та їх представлення у вигляді таблиці. Проста помилка або порушення на даному технічному етапі не означатиме, саме по собі, несправедливість проведення виборів, якщо будуть дотримані загальні принципи рівності, прозорості, неупередженості та незалежності виборчої адміністрації. Концепція вільних виборів опиниться під загрозою лише в тому випадку, якщо: (i) є ознаки процесуальних порушень, які можуть перешкоджати вільному вираженню думки народу, наприклад, через грубе спотворення намірів виборців; і (ii) якщо такі скарги залишаються без ефективного розгляду на національному рівні (хоча Суд сприйняв би розумні обмеження щодо спроможності окремих виборців оскаржувати результати, наприклад, кворумом виборців) (§§ 283-288).

97. У цій справі Суд встановив, що мало місце порушення статті 3 Протоколу № 1 з наступних причин: заявники представили як перед національними органами влади, так і перед Судом, небезпідставну скаргу про те, що справедливість виборів була серйозно скомпрометована процедурою перерахунку голосів (§§ 310-311). Такі порушення можуть призвести до грубого спотворення намірів виборців у всіх відповідних виборчих округах. Але скарги заявників на процес перерахунку голосів не були ефективно розглянуті національними органами влади, а саме виборчими комісіями, прокурором, слідчою комісією або судами (§§ 336-337).

V. Виборчі спори

98. Справи, що стосуються виборчих спорів, є численними. Однак, це питання не може бути розглянуте за статтею 6 Конвенції, яку Суд визнав незастосовною. Він висловив думку, що право заявника балотуватися на виборах до Національних зборів Франції та утримати свою посаду було політичним, а не «цивільним» у розумінні частини 1 статті 6 Конвенції, а тому спори, що стосуються порядку реалізації такого права, не входять до сфери застосування статті 3 Протоколу № 1 (*Pierre-Bloch проти Франції*, § 50). Не застосовується також і кримінальний аспект статті 6 до штрафів, накладених через недотримання правил проведення виборів (*там само*, § 61). У справі *Geraguyun Khorhurd Patgamavorakan Akumb проти Вірменії* неурядова організація-заявник була спостерігачем під час парламентських виборів. Після подальшого спору через ненадання Центральною виборчою комісією різних документів, Суд дійшов висновку про те, що результат відповідного провадження не був вирішальним для цивільних прав громадської організації, а тому спір не входив до сфери застосування частини 1 статті 6 Конвенції.

99. Проте, в деяких справах відсутність ефективного засобу правового захисту в контексті виборчого процесу була розглянута в рамках статті 13 Конвенції. Суд вказав, що в питаннях проведення виборів тільки ті засоби правового захисту, які здатні забезпечити належне функціонування демократичного процесу, можна вважати ефективним (*Petkov та інші проти Болгарії*). У справі *Petkov та інші проти Болгарії* імена заявників було вилучено зі списків кандидатів тільки за десять днів до виборів та на підставі законодавства, ухваленого менше трьох місяців тому. Ці рішення про вилучення кандидатів зі списків згодом були визнані недійсними, але оскільки виборчі органи не відновили заявників як кандидатів, вони не змогли брати участь у виборах. Суд дійшов висновку, що оскільки наявні в контексті виборів засоби правового захисту надавали лише грошову компенсацію, вони не могли вважатися ефективними в розумінні статті 13 Конвенції. У справі *Grosaru проти Румунії* Суд зазначив, що заявник, який безуспішно висувався на виборах до законодавчого органу, не мав можливості отримати будь-який судовий перегляд тлумачення оскаржуваного виборчого законодавства, а тому встановив порушення статті 13, взятої в поєднанні зі статтею 3 Протоколу № 1. Суд також встановив порушення статті 13 в поєднанні зі статтею 3 Протоколу №1 у справі *Paunović та Milivojević проти Сербії* щодо відсутності ефективною можливості оскаржити незаконне усунення члена парламенту з його посади (§§ 68-72).

100. Наявність національної системи ефективного розгляду окремих скарг та звернень з питань, пов'язаних із виборчими правами, є однією з основних гарантій вільних і справедливих виборів. Така система забезпечує ефективне здійснення особистих прав на голосування і висування кандидатури на виборах, підтримує загальну довіру до управління виборчим процесом державою і є важливим механізмом у розпорядженні держави для виконання її

позитивного зобов'язання за статтею 3 Протоколу № 1 про проведення демократичних виборів (*Uspaskich проти Литви*, § 93).

101. У разі, якщо засіб правового захисту існує, скарги на будь-які недоліки виборів можуть бути порушені в Суді в рамках статті 3 Протоколу № 1. Такі недоліки можуть становити порушення цієї статті, якщо вони ставлять під сумнів цілісність виборчого процесу. Процес ухвалення рішень з питань неправомочності кандидатів або спір щодо результатів виборів повинні бути оточені певними мінімальними гарантіями від свавілля (*Davydov та Інші проти Росії*, § 288). Зокрема, відповідні висновки повинні бути зроблені органом, який може забезпечити мінімальні гарантії своєї неупередженості. Так само, розсуд, яким користується відповідний орган, не повинен бути непомірно широким: він повинен бути обмеженим з достатнім ступенем точності положеннями національного законодавства. Нарешті, процедура повинна бути такою, щоб гарантувати справедливе, об'єктивне і достатньо обґрунтоване рішення і не допустити зловживання владою з боку відповідного органу (*Podkolzina проти Латвії*, § 35; *Kovatch проти України*, §§ 54-55; *Kerimova проти Азербайджану*, §§ 44-45; *Riza та інші проти Болгарії*, § 144). Однак якщо Суд долучається до такого розгляду, він обмежує себе тим, щоб переконатися, що ухвалене національним органом рішення не було свавільним або явно необґрунтованим за своєю суттю (*там само*, § 144; *Kerimli та Alibeyli проти Азербайджану*, §§ 38-42; *Davydov та Інші проти Росії*, § 288).

102. Рішення про визнання виборів недійсними повинні відображати справжню нездатність встановити побажання виборців (*Kovatch проти України*). У справі *Kerimova проти Азербайджану* Суд дійшов висновку, що фальсифікації з боку двох виборчих посадовців не призвели до зміни остаточного результату виборів, в яких заявниця перемогла. Тим не менш, національні органи визнали результати виборів недійсними в порушення національного виборчого законодавства і без урахування обмежених наслідків фальсифікацій. Зробивши це, національні органи по суті допомогли посадовцям перешкодити виборам. Таке рішення свавільно порушило виборчі права заявниці, позбавивши її можливості бути обраною до парламенту. Воно також продемонструвало відсутність занепокоєння щодо цілісності і ефективності виборчого процесу, що не могло вважатися сумісним з духом права на вільні вибори. Роль судів не полягає у зміні волі народу. Так, у двох справах (*I.Z. проти Греції*, рішення Комісії; та *Babenko проти України* (ухв.)) конвенційні органи розглянули скарги від невибраних кандидатів, які стверджували, що виборчі процеси були несправедливими, однак відхилили їх через відсутність будь-якої реальної шкоди у зв'язку з результатами виборів. У справі *Riza та інші проти Болгарії* результати 23 виборчих дільниць, встановлених за кордоном, були визнані недійсними через стверджувані порушення, що позбавило члена парламенту його місця. Суд розглянув втручання як у право голосу 101 виборців, так і в право балотуватися на виборах членом парламенту та партії, яку він представляв. Він встановив, що наведені підстави для невизнання виборів у низці виборчих дільниць були чисто формальними. Крім того, обставини, на які послався суд в обґрунтування свого рішення, не були передбачені національним законодавством у досить чіткий і доступний спосіб. Також не було продемонстровано, що вони змінили б вибір електорату або спотворили результат виборів. На додаток, виборче законодавство не передбачало можливості організації нових виборів на виборчих дільницях, на яких вибори були визнані недійсними (всупереч Кодексу Венеціанської комісії про належну практику у виборчих справах), що примирило б легітимну мету, переслідувану при скасуванні результатів виборів (а саме – збереження законності виборчого процесу), з суб'єктивними правами виборців та кандидатів на парламентських виборах. Відповідно, Суд дійшов висновку, що мало місце порушення статті 3 Протоколу № 1. Таким чином, рішення про визнання виборів недійсними повинні ґрунтуватися на справжній неможливості встановити побажання виборців.

103. Тим не менш, держави повинні забезпечити, щоб небезпідставні скарги осіб на порушення під час виборів були ефективно розглянуті і щоб національні рішення були достатньо обґрунтованими.

104. Відзначаючи наявність спірних скарг на серйозні виборчі аномалії при підрахунку голосів, Суд встановив, що національні засоби правового захисту повинні забезпечувати достатні гарантії проти свавілля. Неможливість забезпечити ефективний розгляд таких спірних скарг буде вважатись порушенням статті 3 Протоколу № 1 (*Davydov та інші проти Росії*, §§ 288 та

335). У цій справі жоден із залучених органів – виборча комісія, прокурор, суди – не провів належну перевірку причин, що лежать в основі скарг заявників.

105. Посилаючись, зокрема, на Кодекс Венеціанської комісії про належну практику у виборчих справах, Суд мав можливість встановити, що національні органи надали надмірно формальні підстави для того, щоб уникнути розгляд виборчих скарг по суті. Той факт, що існувала велика різниця в голосах між кандидатами, не мав значення, коли мова йшла про розгляд обсягу порушень, незалежно одне від одного, перед визначенням їх наслідків для загального результату виборів (*Namat Aliyev проти Азербайджану*).

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЗНИК ЦИТОВАНИХ СПРАВ

Наведені в цьому Посібнику справи стосуються рішень або ухвал, винесених Європейським судом з прав людини, а також рішень чи звітів Європейської комісії з прав людини («Комісія»).

Якщо не зазначено інше, всі посилання стосуються рішень по суті, винесених однією з палат Суду. Скорочення «(ухв.)» означає посилання на ухвалу Суду, а позначка «[ВП]» означає, що справа розглядалася Великою Палатою Суду.

Рішення Палати, які не були остаточними у значенні статті 44 Конвенції на момент, коли це оновлене видання було опубліковано, позначені зірочкою (*) у переліку нижче. Пункт 2 статті 44 Конвенції передбачає, що: «Рішення палати стає остаточним (а) якщо сторони заявляють, що вони не звертатимуться з клопотанням про передання справи на розгляд Великої Палати; або б) через три місяці від дати постановлення рішення, якщо клопотання про передання справи на розгляд Великої Палати не було заявлено; або (с) якщо колегія Великої Палати відхиляє клопотання про передання справи на розгляд Великої Палати згідно зі статтею 43». У випадках, коли колегія Великої Палати схвалює запит про передання справи, остаточним є подальше рішення Великої Палати, а не рішення палати.

Гіперпосилання в електронній версії Посібника відсилають до бази даних HUDOC (<http://hudoc.echr.coe.int>), яка містить доступ до практики Суду (рішень та ухвал Великої Палати, палат та комітетів, а також «комунікованих» справ, консультативних висновків та стислих викладів справ з Інформаційного бюлетеня з практики Суду), Комісії (рішення та звіти) та Комітету Міністрів (резолуції).

Суд виносить рішення та ухвали англійською та/або французькою мовами – своїми двома офіційними мовами. База даних HUDOC також містить переклади багатьох важливих справ Суду приблизно на тридцять неофіційних мовах Суду, а також посилання на приблизно 100 онлайн збірок практики Суду, підготовлених третіми особами.

—А—

Ādamsons проти Латвії, № 3669/03, 24 червня 2008 р.
Ahmed та інші проти Сполученого Королівства, 2 вересня 1998, Збірники Рішень та Ухвал 1998-VI
Alajos Kiss проти Угорщини, № 38832/06, 20 травня 2010 р.
Albanese проти Італії, № 77924/01, 23 березня 2006 р.
Anchugov та Gladkov проти Росії, №№ 11157/04 та 15162/05, 4 липня 2013 р.
Antonenko проти Росії (ухв.), № 42482/02, 23 травня 2006 р.
Asensio Serqueda проти Іспанії, № 23151/94, рішення Комісії від 9 травня 1994 року, Збірники Ухвал № 77-B, с. 122
Aziz проти Кіпру, № 69949/01, ЄСПЛ 2004-V

—В—

Babenko проти України (ухв.), № 43476/98, 4 травня 1999 р.
Benkaddour проти Франції (ухв.), № 51685/99, 10 листопада 2003 р.
Botpard проти Франції (ухв.), № 44081/02, ЄСПЛ 2006-IV
Boškoski проти Колишньої Югославської Республіки Македонія (ухв.), № 11676/04, ЄСПЛ 2004-VI
Bowman проти Сполученого Королівства, 19 лютого 1998 р., Збірники Рішень та Ухвал 1998-I
Brike проти Латвії (ухв.), № 47135/99, 29 червня 2000 р.
Brito Da Silva Guerra та Sousa Magno проти Португалії (ухв.), № 26712/06 та № 26720/06, 17 червня 2008 р.

—C—

*Cernea проти Румунії**, № 43609/10, 27 лютого 2018 р.
Communist Party of Russia (= Комуністична партія Росії) та інші проти Росії, № 29400/05,
19 червня 2012 р.
Cumhuriyet Halk Partisi проти Туреччини, № 19920/13, ЄСПЛ 2016 р.

—D—

Davydov and Others v. Russia, № 75947/11, ЄСПЛ 2017 р.
Dicle та Sadak проти Туреччини, № 48621/07, 16 червня 2015 р.
Dimitras та інші проти Греції (ухв.), № 59573/10 та № 65211/09, 4 липня 2017 р.
Doyle проти Сполученого Королівства (ухв.), № 30158/06, 6 лютого 2007 р.
Dunn та інші проти Сполученого Королівства (ухв.), № 566/10 та ін., 13 травня 1994 р.
Dupré проти Франції (ухв.), № 77032/12, 3 травня 2016 р.

—E—

Ekoglasnost проти Болгарії, № 30386/05, 6 листопада 2012 р.
Etxeberria та інші проти Іспанії, № 35579/03 та 3 інші, 30 червня 2009 р.

—F—

Federación nacionalista Canaria проти Іспанії (ухв.), № 56618/00, ЄСПЛ 2001-VI
Frodl проти Австрії, № 20201/04, 8 квітня 2010 р.

—G—

Georgian Labour Party (= Грузинська трудова партія) проти Грузії, № 9103/04, ЄСПЛ 2008
Geraguyun Khorhurd Patgamavorakan Akumb проти Вірменії (ухв.), № 11721/04, 14 квітня 2009 р.
Gitonas та інші проти Греції, № 18747/91, 1 червня 1997 р.
Greens та М.Т. проти Сполученого Королівства, №60041/08 та № 60054/08, ЄСПЛ 2010
Grosaru проти Румунії, № 78039/01, ЄСПЛ 2010

—H—

Hilbe проти Ліхтенштейну (ухв.), № 31981/96, ЄСПЛ 1999-VI
Hirst проти Сполученого Королівства (№ 2) [ВП], № 74025/01, ЄСПЛ 2005-IX

—I—

I.Z. проти Греції, № 18997/91, рішення Комісії від 28 лютого 1994 р., Збірники Ухвал № 76-A, с. 65

—K—

Kavakçı проти Туреччини, № 71907/01, 5 квітня 2007 р.
Kerimli та Alibeýli проти Азербайджану, № 18475/06 та № 22444/06, 10 січня 2012 р.
Kerimova проти Азербайджану, № 20799/06, 30 вересня 2010 р.
Kovatch проти України, № 39424/02, ЄСПЛ 2008
Krasnov та Skuratov проти Росії, № 17864/04 та № 21396/04, 19 липня 2007 р.

—L—

Labita проти Італії [ВП], № 26772/95, ЄСПЛ 2000-IV
Linkov проти Чеської Республіки, № 10504/03, 7 грудня 2006 р.

Luksch проти Німеччини, № 35385/97, рішення Комісії від 21 травня 1997 р., Збірники Ухвал № 89-В, с. 175

Lukourezos проти Греції, № 33554/03, ЄСПЛ 2006-VIII

—M—

M. проти Сполученого Королівства, № 10316/83, рішення Комісії від 7 березня 1984 р., Збірники Ухвал 37, с. 129

Malarde проти Франції (ухв.), № 46813/99, 5 вересня 2000 р.

Mathieu-Mohin та Clerfayt проти Бельгії, № 9267/81, 2 березня 1987 р., серія А, № 113

Matthews проти Сполученого Королівства [ВП], № 24833/94, ЄСПЛ 1999-I

Melnychenko проти України, № 17707/02, ЄСПЛ 2004-X

Mihaela Mihaela Neagu проти Румунії (ухв.), № 66345/09, 6 березня 1994 р.

Mótka проти Польщі (ухв.), № 56550/00, ЄСПЛ 2006-IV

Moohan та Gillon проти Сполученого Королівства (ухв.), № 22962/15 та № 23345/15, 13 червня 2017 р.

—N—

Namat Aliyev проти Азербайджану, № 18705/06, 8 квітня 2010 р.

—O—

Occhetto проти Італії (ухв.), № 14507/07, 12 листопада 2013 р.

Oran проти Туреччини, № 28881/07 та № 37920/07, 15 квітня 2014 р.

—P—

Paksas проти Литви [ВП], № 34932/04, ЄСПЛ 2011

Partei Die Friesen проти Німеччини, № 65480/10, 28 січня 2016 р.

Parti nationaliste basque – Organisation régionale d'Iparralde проти Франції, № 71251/01, ЄСПЛ 2007-II

Partija "Jaunie Demokrāti" та Partija "Mūsu Zeme" проти Латвії (ухв.), № 10547/07 та № 34049/07, 29 листопада 2007 р.

Paschalidis, Koutmeridis та Zaharakis проти Греції, № 27863/05, № 28422/05 та № 28028/05, 10 квітня 2008 р.

Paunović та Milivojević проти Сербії, № 41683/06, 24 травня 2016 р.

Petkov та інші проти Болгарії, № 77568/01 та 2 інші, 11 червня 2009 р.

Pierre-Bloch проти Франції, № 24194/94, 21 жовтня 1997 р.

Podkolzina проти Латвії, № 46726/99, ЄСПЛ 2002-II

Polacco та Garofalo проти Італії, № 23450/94, рішення Комісії від 15 вересня 1997 р.

Pu проти Франції, № 66289/01, ЄСПЛ 2005-I

—R—

Refah Partisi (Партія добробуту) та інші проти Туреччини [ВП], № 41340/98 та 3 інші, ЄСПЛ 2003-II

Riza та інші проти Болгарії, № 48555/10 та № 48377/10, 13 жовтня 2015 р.

Russian Conservative Party of Entrepreneurs (= Російська Консервативна партія підприємців) та інші проти Росії, № 55066/00 та № 55638/00, 11 січня 2007 р.

—S—

Sadak та інші проти Туреччини (№ 2), № 25144/94 та 8 інших, ЄСПЛ 2002-IV

Salleras Llinares проти Іспанії (ухв.), № 52226/99, ЄСПЛ 2000-XI

Scoppola проти Італії (№ 3) [ВП], № 126/05, 22 травня 2012 р.
Sejdić та Finci проти Боснії та Герцеговини [ВП], № 27996/06 та №34836/06, ЄСПЛ 2009
Sevinger проти Нідерландів (ухв.), № 17173/07 та № 17180/07, 6 вересня 2007 р.
Seyidzade проти Азербайджану, № 37700/05, 3 грудня 2009 р.
Shindler проти Сполученого Королівства, № 19840/09, 7 травня 2013 р.
Sitaropoulos та Giakoumopoulos проти Греції [ВП], № 42202/07, ЄСПЛ 2012
Sobaci проти Туреччини, № 26733/02, 29 листопада 2007 р.
Socialist Party (=Соціалістична партія) та інші проти Туреччини, 25 травня 1998 р., Збірники Рішень та Ухвал 1998-III
Söyler проти Туреччини, № 29411/07, 17 вересня 2013 р.
Staatkundig Gereformeerde Partij проти Нідерландів (ухв.), № 58369/10, 10 липня 2012 р.
Strack and Richter проти Німеччини (ухв.), № 28811/12 та № 50303/12, 5 липня 2016 р.
Sukhovetskyu проти України, № 13716/02, ЄСПЛ 2006-VI

—T—

Tahirov проти Азербайджану, № 31953/11, 11 червня 2015 р.
Tănase проти Молдови [ВП], № 7/08, ЄСПЛ 2010
Timke проти Німеччини, № 27311/95, рішення Комісії від 11 вересня 1995 р.
TV Vest AS та Rogalnd Pensjonistparti проти Норвегії, № 21132/05, ЄСПЛ 2008

—U—

United Communist Party of Turkey (= Об'єднана комуністична партія Туреччини) та інші проти Туреччини, 30 січня 1998 р., Збірники Рішень та Ухвал 1998-I
Uspaskich проти Литви, № 14737/08, 20 грудня 2016 р.

—V—

Vito Sante Santoro проти Італії, № 36681/97, ЄСПЛ 2004-VI
Vitrenko та інші проти України, № 23510/02, 16 грудня 2008 р.

—X—

X. проти Німеччини, № 2728/66, рішення Комісії від 6 жовтня 1967 р., Збірка 25, сс. 38-41
X. проти Сполученого Королівства, № 7140/75, рішення Комісії від 6 жовтня 1976 р., Збірка Ухвал 7, с. 95
X. проти Сполученого Королівства, № 7566/76, рішення Комісії від 11 грудня 1976 р., Збірка Ухвал 9, с. 121
X. проти Сполученого Королівства, № 7730/76, рішення Комісії від 28 лютого 1979 р., Збірка Ухвал 15, с. 137
X. проти Сполученого Королівства, № 8873/80, рішення Комісії від 13 травня 1982 р., Збірка Ухвал 28, с. 99
X. та інші проти Бельгії, № 6837/74, рішення Комісії від 2 жовтня 1975 р., Збірка Ухвал 3, с. 137
Xuereb проти Мальти, № 52492/99, 15 червня 2000 р.

—Y—

Yutak та Sadak проти Туреччини [ВП], № 10226/03, ЄСПЛ 2008

—Z—

Ždanoka проти Латвії [ВП], № 58278/00, ЄСПЛ 2006-IV
Zornić проти Боснії та Герцеговини, № 3681/06, 15 липня 2014 р.